Selected essays on

PRINCIPLES OF LIBERALISM

SAMRIDDHI FOUNDATION

FRIEDRICH NAUMANN FOUNDATION For Freedom.
South Asia

Selected Essays on
Priciples of Liberalism

Samriddhi Foundation, 2021

Published by

Samriddhi Foundation
664, Bhimsengola Marga, Thulo Kharibot, Kathmandu, Nepal

Tel. : (+977)-1-446-4616, 448-4016
E-mail: info@samriddhi.org
Website: www.samriddhi.org

© Samriddhi, The Prosperity Foundation

All rights reserved. No part of this publication may be reproduced, stored in a retrieval system, or transmitted, in any form or by any means, without prior permission. Enquiries concerning reproduction should be sent to Samriddhi Foundation at the address above. You must not circulate this book in any other binding cover and you must impose this same condition to any acquirer.

Contents

1. Skepticism of Power 1

2. सीमित सरकार 5

3. कानूनको शासन 11

4. The Idea of Private Property 19

5. Spontaneous Order 27

6. बजार र सुचना 33

7. Understanding Nepal's Trade Pattern and Assessing the Impact of Free Trade Agreement on Exports with Comparative Advantage 37

8. Entrepreneurship 51

9. नागरिक समाज 55

10. सहिष्णुता 59

11. De Soto's Lessons for Nepal 63

12. वैदिक साहित्यमा बजार अर्थशास्त्रका झिल्का 73

Skepticism of Power

Prakash Maharjan

Power is the capacity to influence the action and behavior of another person by enforcing their will. Max Weber defined power as the probability that one actor within a social relationship will be in a position to carry out his own will despite resistance, regardless of the basis on which this probability rests[1]. In his definition, Weber mentions that an individual or a group of individuals holding significant power can influence the actions of another individual despite facing opposition.

There is a saying by Lord John E.E.D. Acton that goes as power tends to corrupt and absolute power corrupts absolutely. In a state, absolute power lies in the hands of the government. We, as voters, legitimize the absolute power of the government through an election with hopes of ensuring the common good in the country. However, as Lord Acton said, the government or the people in the government, like any other individual, work to maximize their self-interest. To give an example, let us look at our own country. The country is crippled with the Covid-19 pandemic that was preventable had the government focused on the common good rather than their self-interest. Rather than upgrading our health infrastructures, despite knowing that a second wave of the pandemic was right at the doorstep, our politicians chose to indulge in petty politics blaming each other and holding rallies throughout the country to showcase their power. Ultimately, many districts within the state had to go into lockdown where every person had to limit their freedom by restricting themselves from conducting any activities.

The government, when fulfilling its self-interest, most of the time, steps over the boundaries that limit its power. The government exceeds the authority provided to it. It is visible when the people condemn the wrongful doings of the governments that may either be over-utilization of the given power that limit freedom of the people or when the government fails to do what it was supposed to do in the first place. For instance, when the government fails to compensate property holders for their property while conducting any developmental activities, the government always uses excessive force. When the government decided to expand roads within the capital city, people were not satisfied with the insufficient compensation for property damage. Despite widespread criticism, the government went forward with its plan and destroyed many houses in the capital, violating property rights and human

1 *Dennis H. Wrong's translation of Max Weber's definition of power in Wallimann, Tatsis and Zito, 1977.*

rights. The government still uses force when locals protest against such inhumane activities and continue with their developmental activities.

It should be a matter of concern for the citizens as to why the government repeatedly conducts such actions that impede their freedom. A simple answer to this is because the government has the power to do so. Since its origin, the government has always exerted its might on its citizens. Tom Palmer mentions that states emerged as organizations for extracting surpluses from those who produced wealth and writes that "the state is, at its core, a predatory institution. Yet, in some ways, it also represents an advance, even for those being plundered."[2] Even when freedom of the people is limited, people will always favor the government because, for some, the government is a place where they can progress.

Countless policies by the government have had unintended consequences for the public throughout history. Yet, these issues keep taking place. Why do only those who seek their self-interest over the good of the people reach the top? F.A. Hayek gives three main reasons for this behavior[3]. The first, the largest group of people whose values are similar are the people with low moral standards. He argues that individuals having higher morals will have differences in their views and are less likely to agree on a particular hierarchy of values. Next, Hayek mentions that a leader among people with low moral standards attempts to garner support from people easily swayed by emotions and accepts what the leader says without question. Finally, to gain such support, Hayek says that a leader will make full use of negative elements to bind his/her supporters under one common objective. In most of these cases, the leader will gain support from the group by contrasting themselves and others. It is easier to gain support from people by disclosing a negative program than a positive one. In the case of Nepal, the contrast mostly takes place against the private sector, rival political leaders/factions, people who criticize the government, and even against foreign entities.

The government or the people in the government will not use power responsibly even though it is legitimate. David Boaz writes that "… power is evil, a necessity perhaps but an evil necessity; that it is infinitely corrupting; and that it must be controlled, limited, restricted in every way compatible with a minimum of civil order."[4] So, the absolute power which the government holds must be in check, and for it, the democratic system equips the people with various options. Elections act as the ultimate weapons against people who misuse their power for their self-

---

2 *Tom Palmer on "Why Liberty?" Chapter 12. "The Origins of State and Government." Pg. 113*

3 *F.A. Hayek on his book, "Road to Serfdom". Chapter 10.*

4 *David Boaz on his book, "Libertarianism: A Primer". Chapter 2. Pg. 44.*

interest. Voters, if not satisfied with the performance of the politicians, get to elect a new one. However, a matter of utmost importance is that a proper candidate gets chosen to avoid what Hayek said that only the worst reach the top. Similarly, the constitution also acts as a check on the government's power. It dictates that power to the government comes from the people and holds many different articles that limit the government's power. If by any means the government conducts an action that is deemed unconstitutional, the citizens can bring the government to court. Likewise, separation and sharing of power among the legislative, executive, and judiciary also help keep power concentration in check. The legislative frames legislation whereas the executive executes it while the judiciary judges how the prior two branches carry out their functions.

John Adams once stated that "power should never be trusted without a check." But even when the power of the government is under check, the government goes overboard in utilizing its power that coerces the freedom of the people one that it should be protecting. It is not as though the government can ensure complete freedom to its citizens even if it does not misuse its power. As long as some have power over others, our liberty will always be imperfect. We must therefore be skeptical of the power and ensure limited government as Henry David Thoreau once said, "that government is best that governs least."

सीमित सरकार

सुभाङ्गी खड्का

सरकारको उत्पत्ति

मानिस एक आपसमा सहकार्य गरी बाँच्ने प्रजाति हो । भाषाको माध्यमबाट हामी एकअर्कासँग निरन्तर सीप, कुराकानी, ज्ञान आदिको साटासाट गरीरहेका हुन्छौं । यस खालको साटासाट गर्ने प्रवृत्तिले नै हामीलाई आजको आधुनिक युगसम्म ल्याएको छ । तर यस्तो आदानप्रदान केवल एउटा स्वतन्त्र समाजमा सम्भव हुन्छ, जहाँ योगदान नगरी केवल लुट्न खोज्नेहरुको खतरा छैन । एक आपसमा निरन्तर सहयोग र आदानप्रदानले हामीलाई अझ राम्रो सेवा र सामानहरुको पहुँच प्रदान गर्दछ, जब सम्म हामी एकअर्कासगँ सहकार्य गर्न सकिन्छ भन्ने विश्वास राख्न सक्छौं ।

त्यसैले स्वतन्त्र वा खुला समाजको परिकल्पना गरिरहँदा त्यहाँ एउटा व्यवस्थाको आवश्यकता महसुस हुन्छ जुन व्यवस्थाले योगदान र सहयोग गर्नेलाई पुरस्कार र ठगी गर्नेलाई सजाय निर्धारण गर्छ । यहाँनिर सरकारको भूमिका आउने गर्छ ।

सरकार एउटा स्वेच्छिक संगठन हो जसलाई वैधरुपमा बलको प्रयोग गर्ने एकाधिकार हुन्छ । जब मानिसहरु समाजमा सँगै बस्न आए तब उनीहरुले केही मानिसलाई शासन व्यवस्था सञ्चालन गर्ने आदेश र अख्तियारी दिए । अख्तियारी प्राप्त व्यक्तिलाई पालना गर्दै आफ्नो सम्पूर्ण वा केही अशं स्वतन्त्रता र अधिकार आत्मसमर्पण गर्ने प्रतिबद्दता पनि गरे । यस्तो अख्तियारी प्राप्त मानिसहरुबाट नै सरकारको उत्पत्ति भयो । आखिर मानिसहरुले आफ्नो कुन कुन अधिकार समर्पण गरे भन्ने बारे विभिन्न विद्हरुको विभिन्न धारणा छ । तर एउटा साझा बुझाइ के हो भने मानिसहरुले समाजमा व्यवस्था कायम गर्ने र प्राकृतिक कानूनको कार्यान्वयन गर्ने अधिकार सरकारलाई सुम्पिए । मानिसहरुले अरु अधिकारभने आफ्नै अधीनमा सुरक्षीत राखे जसमध्ये सबैभन्दा महत्वपूर्ण अधिकार जीवन, स्वतन्त्रता र सम्पत्तिको हो किनभने यी तीन हक प्रत्येक मानिसको प्राकृतिक र अपूर्व हक मानिन्छन् ।

यो वर्षौदेखिको मान्यता हो कि सरकार युद्दले नभई व्यक्तिहरुबीच आआफ्नो हक, अधिकार, र स्वतन्त्रता प्रबर्दन गर्न आपसी समझदारीले बनेको हुन्छ । अझै भन्ने हो भने सरकार व्यक्तिहरुको "जीवन, स्वतन्त्रता र खुशीको खोजी" लाई सुनिश्चित गर्न बनेको हुन्छ । यस सरकारी अख्तियारी वा शक्तिको स्रोत सन् १७७६ को अमेरिकी स्वतन्त्रताको घोषणामा पनि सरकार "शासितको सहमतिबमोजिम" गठन भएको भनी आत्मसात गरिएको छ । नेपालको २०७२ सालमा जारी भएको संविधानले पनि नेपालको सार्बभौमसत्ता एवम् राजकीयसत्ता नेपाली जनतामा निहित हुने व्यवस्था गरेको छ । तर सबै जनताले आफै प्रत्यक्ष रुपमा शासन सञ्चालन गर्न र नियन्त्रण गर्न सम्भव नहुने भएकाले आफ्नो मतद्वारा चुनेका प्रतिनिधी वा वारेस मार्फत शासन माथि नियन्त्रण र सञ्चालन गर्दछन् । यसको मतलब यो हो की सरकारले शासक नभई नागरिकहरुको अभिकर्ता वा प्रतिनिधी भई काम गर्नुपर्छ । यो सबै सरकारी शक्तिको स्रोत जनता हुन् भन्ने मान्यताबाट स्थापित भएको हो ।

त्यसैले मानिसहरुको हक अधिकारलाई सुनिश्चित गर्ने बाहेक अरु सरकारको हरेक कोशिस र प्रयत्नलाई सशङ्कित भएर हेर्नु जरुरी छ । सरकारको कामहरु प्रथम दृष्टिमा जतिनै राम्रो देखिएपनि निश्चित सीमाभन्दा बाहिर गए,

त्यस्तो कामले व्यक्तिको निजी सम्पतिको परिधिलाई सङ्कुचित गर्न सक्छ ।

सीमित सरकार किन?

बलको प्रयोगमाथिको एकाधिकार आफैमा एउटा डरलाग्दो शक्ति हो । त्यसैले सरकारको हरेक कामलाई निश्चित परिधिभित्र बाधँन जरुरी छ । सरकारको व्यवहारमा कुनै किसिमको मनोमानी सहन सकिँदैन किनभने कुनै पनि समाज तब मात्र स्वतन्त्र हुन्छ जब सरकार सीमित रहन्छ । सीमित सरकारको अवधारणालाई नेपालको संविधानले कसरी आलङ्गन गरेको छ भनी सर्वोच्च अदालतले हालसालै प्र.म. के.पी. ओलीले विघटन गरेको संसदलाई पुनःस्थापना गर्ने फैसलामा पनि उद्रित गरेको छ । त्यस फैसलामा सरकारको शक्तिमा सीमितता, राज्यशक्तिको विभिन्न अङ्गमा शक्ति र अधिकार समेतको पृथकीकरण गरी संविधानले शक्तिको बाँडफाँड, नियन्त्रण र सन्तुलन प्रदान गर्छ भनी उल्लेख गरिएको छ ।

सरकारमा बसी शक्तिमा रहने व्यक्तिलाई सन्तको रुप मान्न सकिँदैन । किनभने उनीहरु पनि अरु साधारण मानिसझैँ आर्थिक र राजनीतिक दुबै धरातलमा एउटै किसिमले व्यवहार गर्छन् । यसको मतलब राजनीतिज्ञको पनि व्यक्तिगत र दलगत स्वार्थहरु हुन्छन् र उनीहरु पनि त्यो स्वार्थ पूर्ति गर्न तल्लीन हुन्छन् । चुनाव केन्द्रित राजनीतिमा राजनीतिक दलहरुको मूल स्वार्थ नै लोकप्रियता बटुल्ने र अर्को चुनाबमा सफल हुने हुन्छ । सरकार लाई राजनीतिक दलको यो स्वार्थ नहेरी जाच्न बुझ्न सकिदैन।यो शक्तिको स्रोत उनीहरु को लागी महत्वपूर्ण हुन्छ । यही जित्ने स्वार्थले उनीहरुले अंगाल्ने राजनीतिक दर्शन, धारणा र स्थिति पनि निर्धारण गर्छ ।

त्यसैले कुनै पनि व्यक्तिलाई असीमित शक्ति हस्तान्तरण गरी विश्वास गर्न सकिदैन।शक्तिको प्रयोगलाई सीमामा बाँध्न व्यक्तिबाट होइन कानुन बमोजिम शासन व्यवस्था हुन जरुरी छ । संबिधान, ऐनकानून बमोजिम सञ्चालन हुने सरकार र सरकारी अधिकारीहरुको शक्ति प्रयोगमा सीमा निर्धारण गरेमात्र नागरिक अधिकारको रक्षा हुन सक्छ ।

एकछिनको लागी राजनीतिज्ञ र राजनीतिक दलको निजी स्वार्थलाई नजरअन्दाज गरेपनि सरकारका कदमले सर्वसाधारणले अपेक्षा गरेजस्तो प्रभाब वा परिणाम विरलै ल्याउँछन् । किनभने एउटा जटिल समस्याको समाधान गर्न पूर्ण तर्कसंगत मार्ग अपनाउन नीति बनाउने राजनीतिज्ञ वा सरकारी कर्मचारीसगँ पर्याप्त समय, बुझाइ, स्रोत र सूचना हुदैँन।यसले गर्दा एउटा उद्देश्य अपनाउँदा त्यसले अरु मूलमान्यतालाई असर पार्न सक्छ । त्यस्तै कुनै पनि सरकारले सबै सर्वसाधारणको उद्देश्य र अपेक्षा के हो भनी पूर्ण रूपमा बुझ्न सक्दैन किनभने प्रत्येक व्यक्तिको भिन्दाभिन्दै उद्देश्य, काम र कर्तव्य हुन्छन्।सरकारले सबै मानिसको लागि उनीहरुको लक्ष्य प्राप्त गर्ने बाटो देखाउन सक्दैन ।

२०७५ साल मङ्सिर महिनामा ओली सरकारले "नयाँ युगको शुरूआत" भन्ने नारा दिदैं योगदानमा आधारित सामाजिक सुरक्षा कोषको उद्घाटन गर्‍यो । त्यसको ७ महीनापछि यो कार्यक्रममा सूचीकृत हुन पहिलो पटक असोज मसान्तसम्मको समयसीमा तोकियो। तर पटक-पटक सूचीकरणका लागी दर्जनौं विज्ञप्ति जारी गरे पनि, अधिकांश रोजगारदाता र श्रमिक आपूर्तिकर्ताले यसप्रति रुचि देखाएका छैनन् । बरु श्रमिकलाई छनौटको सुविधा नदिएर अनिवार्य सूचिकरण हुनुपर्ने बाध्यताले सामाजिक सुरक्षा कोषको कार्यविधि श्रमिक अनुकूल नभएको मानिन्छ ।

त्यसैले सीमित सरकार हरेक व्यक्तिले के गर्नुपर्छ भन्नेबारे भन्दा पनि न्यायको साधारण सिद्दान्त र प्रश्नसगँ संलग्न

हुनुपर्छ । प्रत्येक व्यक्तिसगँ आफ्नो जीवनको योजना आफै बनाउन सक्ने क्षमता छ भन्ने बुझ्नुपर्छ ताकी व्यक्तिगत जीवनमा सरकारको कमसेकम हस्तक्षेप होस् ।

सीमित सरकारको कर्तव्य र भूमिका

समयसगैं सरकारलाई समर्पण गरेको शक्तिको परिधी फैलँदै गएको छ । त्यसैले सीमित सरकारको विषयमा केन्द्रित हुनु अहिलेको जमानामा अझै धेरै जरुरी भइसकेको छ । एउटा स्वतन्त्र समाजको स्थापना गर्नको पछाडि प्रमुख समस्या भनेको सरकारलाई हस्तान्तरण गरेको शक्तिलाई कसरी निश्चित भूमिकामा बाधँने ताकी सरकारको शक्ति स्वतन्त्रतालाई सुरक्षा गर्न प्रयोग होस् न कि त्यसले स्वतन्त्रालाई नै खतरामा पारोस् ।

२०० वर्ष पहिले एडम स्मिथले सरकारको काम कर्तव्य र भूमिकाबारे जुन अवधारण राखेका थिए, त्यसमा अहिल्यै आमूल परिवर्तन आइसकेको छ । स्मिथको विचारमा सरकारको मूलतः ३ कर्तव्य हुन्छन्, पहिलो बाहिरी तत्वबाट समाजको रक्षा गर्नु, दोस्रो समाजमा हरेक व्यक्तिमाथि आइपर्ने अन्यायविरुद्द तिनको रक्षा गर्नु र तेस्रो केही निश्चित जरुरी सार्वजनिक काम र संस्थाहरु खडा गर्नु। चौथो कर्तव्य जुन पछी यस सूचीमा थपियो, त्यो हो बाह्य प्रभावको नियन्त्रण गर्नु ।

पहिलो र दोस्रो कर्तव्यले सर्बव्यापी मान्यता पाएका छन् । तेस्रो कर्तव्यले भने केही गम्भीर प्रश्नहरु उठाएका छन् ।

तेस्रो कर्तव्यको चर्चा गर्दा, सार्वजनिक वस्तु भनेको के हो बुझ्न जरुरी छ जसको मतलब सार्वजनिक रुपमा उत्पादन गरिने वस्तु नभई सार्वजनिकरुपमा पहुँच हुने वा वितरण गरिने वस्तु हो।यस्ता वस्तुहरुको लागी सरकारले सर्वसाधारणको पहुँच र तिनीहरुको गुणस्तरको निश्चितता गर्नुपर्छ । यसका उदाहरण हुन्, सार्वजनिक सवारीसाधन, पार्क आदि । तर यसको मतलब यस्ता वस्तुहरुको उत्पादनमाथि सार्वजिनक स्वामित्व वा व्यवस्थापन हुनु होइन जुन संस्थाहरु व्यावसायिक कार्यकुशलताको अभाव र ह्रास सेवाप्रवाह क्षमताबाट ग्रसित देखिन्छन् ।

वस्तु र सेवाहरुको प्रतिस्पर्धात्मक उत्पादन फाइदाजनक हुन्छ किन भने निजी संस्थाहरु नाफा कमाउने उद्देश्यबाट प्रेरित हुन्छन् जुन सार्वजनिक संस्थाको कर्मचारीहरुसगँ हुदैंन । सरकारी कर्मचारीहरु संस्थाको नाफाबाट धेरैजसो अछुतो हुन्छन । त्यसैले शिक्षा, स्वास्थ्य जस्ता अत्यावश्यक सेवाहरु पनि निजी प्रतिस्पर्धात्मक क्षेत्रले अझै प्रभाबकारी रुपमा दिन सक्छन् । त्यसमा पहुँचको निश्चितताभने सरकारले दिनुपर्छ ।

चौथो कर्तव्य भनेको दुई ब्यक्तिले एक अर्कासगँ स्वैच्छिक कारोबार गर्दा त्यसमा तेस्रो व्यक्तिले व्यहोर्नुपर्ने बाह्य प्रभाव (फाइदा वा क्षति) को नियन्त्रण हो । जस्तैः एउटा मानिसको चिम्नीबाट निस्केको कालो मुस्लोले तेस्रो व्यक्तिको सर्टको कलर फोहोर पार्यो भने।यस्ता ‘‘बाह्य’’ वा ‘‘छिमेक’’ को असरहरु तेस्रो व्यक्तिले निजको ईच्छाबिना नै व्यहोर्नुपर्छ । यसको लागी उनीहरुलाई एकलरुपमा क्षतिपूर्ति दिनु वा उनीहरुबाट मूल्य असुल्नु जायज हुँदैन । अर्थशास्त्रको भाषामा यसलाई बजार संयन्त्रको असफलता पनि भनिन्छ । धेरै मानिसहरुको विचारमा यस्तो बजार संयन्त्रको असफलतालाई ठिक पार्न सरकारको हस्तक्षेप आवश्यक हुन्छ तर सरकारको हरेक कामको पनि तेस्रो व्यक्ति असरहरु हुन्छन् ।

मानिसहरु सरकारको असफलताको सम्भावना पनि बजार संयन्त्रको असफलता जत्तिनै छ भन्ने कुरा प्रायः बिर्सन्छन् ।

यदि व्यक्तिहरुलाई कसले को माथि फाईदा र क्षति पुर्यायो भन्ने कुरा यकिन गर्न मुस्किल हुन्छ भने सरकारको लागि पनि यो चुनौतिपूर्ण कुरा हो । त्यसकारण सरकारको बजार संयन्त्रको असफलता निर्मूल पार्ने प्रयासले स्थितिलाई अझै नराम्रो दिशातर्फ ढकाल्न सक्छ । त्यसमाथि बजारमा सरकारको हस्तक्षेपले विकृत नतिजा वा अनपेक्षीत परिणामहरू ल्याउन सक्छन् ।

सरकारले सबै सर्वसाधारणको समस्या हल गर्ने नाममा एक कदम लिन सक्छ तर यसक्रममा के कुराको ख्याल गरिदैन भने प्रत्येक व्यक्तिको आफ्नो स्वार्थपूर्ति गर्ने प्रवृत्ति हुन्छ।हरेक आर्थिक एजेन्ट आफ्नो स्वार्थपूर्ति गर्ने उद्देश्यले प्रेरित भई काम गर्छन् । उत्पादकले आफ्नो फाइदा सकेसम्म बढाउन चाहन्छन् भने उपभोक्ताले आफ्नो सन्तुष्टि बढाउन चाहन्छन।हरेक उत्पादक र उपभोक्ताले आफ्नो स्वार्थको लागि काम गर्दा बजार संयन्त्रले स्रोतहरुको कुशलतापूर्वक विभाजन गर्छ र सबैको यथास्थिति राम्रो हुन्छ । स्मिथकै भनाईलाई उद्रित गर्दा- अदृश्य हातले बजार लाई आफसेआफ सन्तुलनमा ल्याउँछ ।

जब हामी अपूर्ण बजार संयन्त्रलाई अपूर्ण सरकारसगँ तुलना गर्छौं, सरकारको असफलता बजार संयत्रको असफलताभन्दा निकै भारी हुन्छ । यसको मतलब यो पक्कै हैन कि सरकारको हस्तक्षेप कहिल्यै पनि जायेज हुँदैन । सरकारले सधैं हात बाँधेर बस्नु उचित हुदैंन तर आर्थिक गतिविधि सञ्चालनका लागि सरकार आवश्यक हुदैंन । त्यस्तै जति महत्व हामी सरकारको गतिबिधीको फाइदालाई दिन्छौं, त्यति नै सरकारको गतिबिधीले गर्दा सर्वसाधारणले कति मूल्य चुकाउनुपर्छ भनेर बुझ्न आवश्यक छ ।

यो कुरा अर्को बिन्दूबाट पनि जरुरी छ । सरकारको लामो कार्यकालमा के कुरा प्रष्ट हुन्छ भने, सरकारले कुनै पनि गतिविधी एकचोटि सुरु गरेपछी त्यसलाई विरलै समापनमा ल्याउँछ । चाहे त्यो गतिबिधीले सोचेअनुरुप सफलता हासिल गरोस् वा नगरोस् ।

उदाहरणका लागी नेपालको २०७८/७९ को बजेट हेरे काफी छ । केही समय अघि के.पी. ओलीले प्र.म. रोजगारी कार्यक्रम लिएर आएका थिए जुनले ५०००००० नेपालीलाई कमसेकम १०० दिनको रोजगारी प्रदान गर्ने घोषणा गरेको थियो। तर आ.व. २०७७/७८ मा यस कार्यक्रममा ७४३०८१ मात्र रोजगारी का लागी दर्ता भएका थिए जसमध्ये ९९% भन्दा बढीले रोजगारी पाएकै थिएन्न।महालेखाको कार्यालयले यस कार्यक्रमलाई आफ्नो ५७ रिपोर्टमा "अनुत्पादक" भनी संबोधन गर्दै यसको गरिबी हटाउने र दिगो सामाजिक सुरक्षाको दायरा सुनिश्चित गर्ने उद्देश्यलाई गम्भीरतापूर्वक फेरि सोच्नुपर्ने भनेको थियो। तर नयाँ बजेटले अघिल्ला बजेटमा भएकाले मात्र यस कार्यक्रमलाई निरन्तरता दिइरहेको छ ।

झन् संकटको बेला जटिल स्थितिसँग लड्न सरकारको भूमिका बढाउनुपर्छ भन्ने पुरानो मान्यता हो । अहिले कोरोनाले ल्याएको संकटको लेखाजोखा हुँदैगर्दा यो विचारले फेरि वर्चस्व पाइरहेको छ । धराशायी भएको हरेक क्षेत्रलाई उकास्न राजनीतिक समाधान खोजिँदैछ । तर जटिल स्थितिलाई सामना गर्न ल्याइएको नियम पछी सहज स्थितीमा पनि लागू भइराख्छ ।

यसको पाठ अमेरिकी मुद्दा जेकोबसन बि. म्यासाचुसेट्स बाट लिन सकिन्छ।महामारीको समयमा अनिवार्य खोप लाउनुपर्ने भन्ने सरकारको नीतिलाई त्यहाँको सबैभन्दा माथिल्लो अदालतले सदर गर्यो । तर महामारीको समयमा बनाइएको त्यो नियमको दायरा पछि यति फैलँदै गयो कि यसै फैसलामा टेकेर, अमेरिकी अदालतले जबरजस्ती नसबन्दी देखि वारेन्ट बिनाको अफिसरहरुको प्रवेशलाई पनि मान्य गर्यो ।

त्यसैले सरकारको केही सीमित वैध भूमिका हुन्छन् । यसैमा अर्को एउटा जोडिएर आएको सम्पत्ति वा आयको समतापूर्ण वितरण गर्ने भूमिका हो जुन कर असुली वा कल्याणकारी व्यवस्थाहरुद्वारा गरिन्छ । यसै भूमिकालाई निभाउने नाममा सरकारको शक्ति बढ्दो छ । तर यस्तो कल्याणकारी सरकार एउटा आदर्श स्थिति हो किनभने सरकार आफैमा उत्पादक क्षेत्र हैन त्यसैले सरकार धेरैजसो करदाताहरूमा निर्भर हुन्छ ।

सरकारको करदाताहरुबाट पैसा असुल्दै वितरण गर्ने प्रवृत्ति बढ्दो हुन्छ किनभने एक त यस्ता कार्यक्रमले सरकारको लोकप्रियता बढाउँछ, अर्को कर तोक्दा र उठाउँदा बजेटको सीमा हुदैंन । यसको मतलब यो हैन की सरकारले कहिल्यै पनि निजी सम्पत्तिको सुरक्षा गर्नबाहेक अरु केही गर्न सक्दैन।तर बुझ्नुपर्ने कुरा के हो भने जब हामी सरकारको हस्तक्षेप माग गर्छौं, त्यस्तो हस्तक्षेपले एउटा सानो समूहको मद्दत गर्दा अरु व्यक्तिहरुलाई कसरी असर परिरहेको छ भन्ने बारे अवगत हुनुपर्छ । अझै न्यूनतम वेतन जस्ता नीतिले त जून समूहको उद्दार गर्न खोजेको हो त्यही समूहलाई अझै मर्कामा पारिरहेको हुन्छ ।

सरकारले जति नयाँ आर्थिक सहायताका कार्यक्रमहरु ल्यायो, मानिसहरु त्यतिनै सानो समूहमा संगठित भएर त्यसको फाईदा उठाउन तल्लीन हुन्छन्।यस्तो समूहले केही उपलब्धी हासिल गर्न सफल होला तर अरु व्यक्तिहरुको लागी सरकारको हस्तक्षेपले उनीहरुको स्थिती पहिल्यैभन्दा राम्रो नभई अझै नराम्रो हुन्छ ।

सरकारको खर्च पनि सरकारको भूमिकासगैं गासिँएर आउने कुरा हो । सरकार जति विस्तारित हुदैं गयो, खर्च त्यति धेरै हुन्छ । गैरराज्य पक्षले आफ्ना गतिविधि सञ्चालन गर्ने स्थान साँघुरो हुन्छ । त्यसैले खर्च घटाउने बढाउने भन्दा सरकारको भूमिका कति हुने भन्ने विषयमा सचेत हुनुपर्छ ।

आ.व. २०७७/७८ को बजेट हेर्दा जम्मा राजस्वको ७०% सरकारको प्रशासनिक खर्चको लागि छुट्टयाइएको छ भने २२% मात्र पूंजीगत व्ययको लागी छुट्टयाइएको देखिन्छ ।

गत वर्ष अर्थशास्त्री डिल्लीराज खनाल संयोजकत्वको सार्वजनिक खर्च पुनरावलोकन आयोगले केन्द्र, प्रदेश र स्थानीय तहमा खडा गरिएका अनावश्यक प्रशासनिक संरचना खारेज गर्न, कर्मचारी दरबन्दी कटौती गर्न, उपलब्धिहिन आयोजनामा रकम विनियोजन नगर्न भन्दै दीर्घकालीन महत्वका र साहसिक निर्णय गर्नुपर्ने किसिमका सुझाव प्रस्तुत गरेको थियो।तर सरकारले यस्ता गहकिला सुझाबलाई बेवास्ता गरी सरल कुरा जस्तै अनावश्यक सवारी साधन नकिन्ने, भवन, घुमफिर सम्बन्धी कुरालाई महत्व दिइएको छ ।

सरकारहरू बारम्बार सार्वजनिक खर्च कटौती, मितव्ययिता, अनुशासनका कुरा गर्छन् तर यी कुरा कार्यान्वयन भएका छैनन् । त्यसैले ध्यान दिनुपर्ने कुरा खर्चको परिमाण होइन, सरकारको भूमिका हो।सरकारको भूमिका घटाउने हो भने खर्च आफैं नियन्त्रणमा आउँछ ।

२०७२ सालको संविधानसगैं नेपाल केन्द्रीकृत एकात्मक राज्यप्रणालीबाट परिवर्तन भएर संघीय व्यवस्थाको शासकीय स्वरुपमा गएको छ । नेपालले राज्य सञ्चालनका लागी संङ्घीयता अंगीकार गर्नुको पछाडी एउटा मूल कारण परम्परादेखि अति केन्द्रीकृत नेपालको राजनैतिक, प्रशासनिक र वित्तीय प्रणालीलाई विकेन्द्रीकृत र सबैभन्दा तल्लो तहसम्म निक्षेपित गर्नु हो ।

संघीयताले प्रत्येक राजनीतिक दलको नेतृत्व र कर्मचारीतन्त्र दुबैमा कम्तिमा शक्ति निक्षेपणप्रतिको पूर्ण प्रतिवद्धताको माग गर्छ । अहिले सरकार र केन्द्रीय तहका सबै प्रमुख राजनीतिक दलहरुको नेतृत्व र उच्चपदस्थ कर्मचारीहरुमा

यो प्रतिवद्धताको अभाव देखिन्छ । शक्ति विभिन्न उप-राष्ट्रिय सरकारमा बाडँफाड हुन, शक्तिको केन्द्रीकरण रोक्न र व्यक्तिको स्वतन्त्रताको रक्षा गर्न आवश्यक छ ।

व्यक्तिको स्वतन्त्रतालाई प्रवर्द्दन गर्दा पहिल्यैदेखि आएको चुनौती व्यक्तिगत अधिकारलाई केही असाधारण स्थितिहरुमा संङ्कुचित गर्न अनुमति दिने प्रलोभनलाई रोक्नु हो।त्यस्तै संविधान वा कानूनमै "अप्रत्याशित वा आकस्मिक परिस्थिति" जस्ता शब्दावलीको प्रयोग गरी सरकारलाई स्व-विवेकीय अधिकार दिनु हो।यस्तो शक्ति दिने बितिक्कै त्यसको उचित उपयोग भन्दा पनि बढी दुरुपयोग हुने देखिन्छ ।

नेपालको संविधानले पनि यस्तो थुप्रै असाधारण स्थितिहरुको व्यवस्था गरेको छ जुन अवस्थामा सरकारले नागरिकको मौलिक हकलाई सीमित गर्न सक्छ । अहिल्यैको समयमा नागरिकको वाकस्वतन्त्रता प्रति बढ्दो प्रतिबन्ध देखिन्छ । ओली सरकारका समर्थकले फेसबुक र अन्य सोसल मिडियामा समूह बनाई आफ्नो सिद्दान्त अरुमाथि थोपर्ने र ती सिद्दान्तविरुद्द कसैले बोले वा अभिब्यक्ति दिए, त्यसमा बन्देज लाउने क्रम बढदो छ । ओली सरकारले नेपालका दुई छिमेकीबाट पाठ सिकेको हुन सक्छ । किनभने भारतमा भारतीय जनता पार्टीका समर्थक सोसल मिडियाहरुमा झुटा खबर र सूचना फैलाउनमा कुख्यात छन् भने चीनको डिजिटल संसारमा सरकारको अत्याधिक नियन्त्रण देखिन्छ ।

संक्षिप्त

भनिन्छ कि सरकारबिनाको जीन्दगी "एक्लो, क्रुर र छोटो" हुन्छ । कुनै पनि सरकारले व्यक्तिहरुको हक अधिकार प्रबर्द्दन गर्दै झैझगडाहरुको समाधान गरेर सामाजिक सह-अस्तित्वलाई सहज र शान्तपूर्ण बनाउँछ। व्यक्तिहरुबीचको त्यस्तो झैझगडा र द्वन्द निरुपण गर्न वस्तुगत रूपमा परिभाषित कानूनहरुको अधिनमा रही निष्पक्ष मध्यश्थ वा निर्णायकको भूमिका खेल्नु सरकारको मूल कर्तव्य हो ।

सरकारलाई एउटा निश्चित वस्तुगत सीमामा बाँध्ने आधारहरु देशको मूल कानून संविधानमा उल्लेख गरिएको हुन्छ। संविधानले सरकारी शक्तिलाई सीमाङ्कन प्रदान गरी वैधता प्रदान गर्दछ ।

थोमस जेफर्सनले पहिल्यै नै सरकार चाहिनेभन्दा बढी फैलँदै जाने र व्यक्तिको स्वतन्त्रता भने साघुँरो हुदैं जाने प्रवृत्ति बारे सावधान गराएका थिए । उदारवादीको आगमनसगैं विभिन्न सरकारहरुबीच रहेको सैद्दान्तिक भिन्नता भन्दा पनि सबै सरकारहरुमा देखिने एउटा साझा समस्यामा जोड दिनुपर्ने आवश्यक देखिन्छ, जुन हो शक्ति र त्यसको दुरुपयोग गर्ने चलन।हायकले भनेझैं समस्या कसले शासन गर्छ भन्ने होइन बरु सरकारले के गर्न सक्छ भन्ने कुरामा हो । संक्षिप्तमा भन्नुपर्दा सीमित सरकार त्यस्तो अवधारणा हो जस्ले सरकारलाई संबिधान र ऐन कानूनको परिधीभित्र रही शासन गर्ने अधिकार हुन्छ भन्ने मान्यता राख्दछ । अर्थात सरल भाषामा भन्दा, सीमित सरकार भनेको कानूनको सीमामा बाँधिएको सरकार हो ।

कानूनको शासन

एन्जिला श्रेष्ठ

कानूनको शासनको व्याख्या गर्दा कानून भनेको के हो भन्ने बुझ्न आवश्यक हुन्छ। मानवीय व्यवहारलाई व्यवस्थित र अनुशासित बनाउँदै समाजको संरचनालाई आदर्शमुखी बनाउने संयन्त्र नै कानून हो। कानून मानव, समाज, राष्ट्र र विश्वलाई शान्त, व्यवस्थित र गतिशील बनउने संहिता हो। कानून नागरिकद्धारा स्वीकृत भएको कारण मान्य हुन्छ। पीडितलाई न्याय प्रदान र कानूनको पालना नगरेमा डण्ड सजायको व्यवस्था हुन्छ। जुन देश यस किसिमको कानूनद्वारा सञ्चालित हुन्छ, त्यसलाई कानुनको शासनबाट शासित देश भन्न सकिन्छ।

कानूनको सर्वोच्चतालाई स्वीकार गर्दै संचालित व्यवस्थालाई कानूनको शासन भएको व्यवस्था भनेर बुझिन्छ। कानूनको शासन देशको संविधान, नियम कानूनलाई पालना गर्दै शासन सञ्चालन गर्ने पद्दति हो। कानूनभन्दा माथि कोही हुँदैन र कानूनको पालना सबैले गर्नुपर्छ भन्ने अवधारणा पनि हो, कानूनको शासन। जनप्रतिनिधिद्धारा प्रजातान्त्रिक मान्यतामा तर्जुमा गरिएको कानून संचालन हुने शासन नै कानूनको शासन हो। यो शासकहरु कानून भन्दा माथि हुने निरंकुश शासनको विपरीत छ। कानून लोक कल्याणकारी हुनुपर्छ र लोकतान्त्रिक हुनुपर्छ। यसले सीमित र जनउत्तरदायी सरकारको मान्यतालाई अंगिकार गरेको हुन्छ।

कानूनको शासन अवधारणाको सुरुवातमा ग्रिकहरूको कानूनसम्बन्धी धारणा भेट्न सकिन्छ। उनीहरूले कानूनलाई सरकारको अनियन्त्रित शक्तिलाई नियन्त्रण गर्ने माध्यम मानेका थिए। ए भि डाइसीद्धारा प्रसिद्द बनाइएको परिभाषा "Government by law is superior than government by man" लाई पनि कानूनी शासनको अर्थ लगाउन उल्लेख गर्न सकिन्छ। कानूनको शासनलाई विधिको शासन, कानूनी राज्य समेत भन्ने गरिएको पाइन्छ। कानूनी शासन सरकारी अधिकारीहरुको मनमानी विरुद्द एक प्रभावकारी रक्षक हो। फ्रान्सेली वाक्यांश ला प्रिसिंप डे लीगालिटी अर्थात् "कानूनको सिद्धान्तमा आधारित सरकार" सिद्धान्तले प्रत्येक व्यतिको समानता र सुरक्षा सुनिश्चित् गर्दछ।

कानूनी शासनको सिद्धान्तले प्रत्येक कानून कसरी बनाउने भनेर निर्देशित गर्दैन, तर यसले कानूनको समक्ष समानता, प्राकृतिक न्यायको सिद्धान्त र स्वतन्त्र न्यायपालिका जस्ता आधारभूत अवधारणाहरु प्रदान गर्दछ। राज्यको विरुद्दमा व्यक्तिको स्वतन्त्रताको रक्षा गर्दछ। कानूनको शासन "अन्यायपूर्ण कानून कुनै कानून होइन" भन्ने सिद्धान्तमा आधारित छ।

इतिहास र सुरूवात :

कानूनी शासनको इतिहास संक्षेप गर्नका लागी चार महान दार्शनिक, न्यायशास्त्री र अर्थशास्त्रीहरुका धारणाहरु र कानूनी शासनको परिभषाहरुमा विश्लेषण गर्न सकिन्छ :

१. अरिस्टोटल

अरिस्टोटलले आफ्नो लोकप्रिय किताब पोलिटिक्स मा उत्तम नेता द्वारा शासित हुनु उचीत हुन्छ वा उत्तम कानूनद्वारा शासित हुनु उचीत हुन्छ भन्ने प्रश्न उठाए । उनले दुबै शासकीय विधिहरुमा फाइदा र बेफाइदा भेट्टाए तर उनको सुझाव चाहिँ उत्तम कानून रहेको थियो किनभने समाजको लागी सबैभन्दा उपयुक्त हुने र धेरै जसो परिस्थितिहरुमा लागु गर्न सकिने भनेको नै लिखित कानून हो ।

२. ए भी डायसी

सन् १२१५ को म्याग्ना कार्टा लाई कानूनको शासनको आधार स्तम्भ मानिने भएता पनि यसका अवधारणाको प्रतिपादक अक्सफोर्ड युनिभर्सिटीका कानूनी प्रोफेसर ए भी डायसी (A.V. Dicey) लाई लिने गरिन्छ । सन १७८५ मा द स्पिरिट अफ ल मार्फत् डायसीले विधिको शासनको परिचय दिए । डायसीले कानूनको शासनलाई पहिलो पटक सिद्धान्तको रूपमा परिचय सन् १८८५ मा प्रकाशित 'इन्ट्रोडक्सन टु द ल अफ कन्स्टिच्युसन' (Introduction to the law of Constitution) नामक पुस्तकमा कानूनको शासनको आवश्यक तत्वको रुपमा निम्नलिखित कुराहरु रहनु पर्ने धारणा व्यक्त गर्दै गरे ।

(क) कानूनको निरपेक्ष सर्वोच्चता (Absolute supremacy of law)

कानून सर्वोच्च हुन्छ, कानूनभन्दा माथि कोही पनि हुँदैन, शासक र शासित दुबै कानूनद्वारा बाँधिएका हुन्छन्, र कानून बमोजिम बाहेक कसैलाई पनि दण्डित गर्न पाइँदैन ।

(ख) कानूनको अगाडि समानता (All are equal before the law)

कानून समक्ष व्यक्ति, सरकारी अधिकारी र सरकार सबै समान हुन्छन्, सबैले समान रुपले कानूनको पालना गर्नुपर्छ र सरकार वा सरकारी अधिकारीले कानूनको उल्लंघन गरेमा न्यायालय समक्ष उनीहरु त्यति नै उत्तरदायी हुन्छन् जति उत्तरदायी कानूनको उल्लंघन गर्ने सामान्य व्यक्ति हुन्छ ।

(ग) संविधान परिणाम हो, स्रोत होइन

यो विचार संवैधानिक उपचारको हक (constitutional remedy) सँग सम्बन्धित छ जस अनुसार सामान्य कानूनको निर्माण पहिले हुन्छ, तिनीहरुको आधारमा पछि संविधानको निर्माण हुन्छ र, यस कारण, कानूनको शासन स्वयं संविधानको स्रोत हो, संविधान कानूनी शासनको स्रोत होइन भन्ने सिद्द हुन्छ । कानून संविधानको सामान्य सिद्दान्त को परिणाम हो । डाइसीले भने कि बेलायतमा अदालतको निर्णयमा आधारित संविधान छ (अफ्रयल बिध), यसर्थ न्यायाधीशहरुद्वारा लिईएका निर्णयहरु प्रत्यक्ष व्यक्तिको अधिकारको सम्बन्धमा संविधान को सिद्दान्तको परिणाम हो । अदालतहरु अधिकारको सुनिश्चितकर्ता हुन् ।

३. मोंटेस्क

कानूनको शासनको परिभषालाई अझै सरल तरीकाले बुझ्नका लागी हामी मोंटेस्कको द स्पिरिट अफ ल भन्ने प्रख्यात किताबको सेपरेसन अफ पावर्स को परिभाषाबाट सहयोग लिन सक्छौं । “स्पिरिट अफ ल” मा राज्यको शक्तिलाई व्यवस्थापिका, कार्यपालिका र न्यायपालिकामा विभाजित गरी ती अंगबाट तोकिएको कार्य सञ्चालन गर्ने अवधारणालाई शक्ति पृथकीकरण भनी यो वाक्यांशको पहिलो पटक प्रयोग भयो । उनी यस परिभाषाद्वारा कार्यपालिका, व्यवस्थापिका र न्यायपालिका मध्ये शक्तिको विभाजन गर्नुको आवश्यकता र स्वतन्त्रता प्रवर्धन गर्नु प्रति शक्ति बिभाजनको ठूलो हात हुन्छ भन्ने देखाउन सफल भए ।

४. लोन फुलर

कानूनको सबै प्रणालीहरुमा एक आन्तरिक नैतिकता हुन्छ जसले हरेक व्यक्तिले अनुमानित दायित्व आज्ञाकारी भई पालना गर्छन् भन्ने तर्क लोन फुलरले गरेका छन । फुलरले कानूनको भित्री नैतिकता का आठ सिद्दान्तहरु उल्लेख गरेका छन् :

१. पर्याप्त सामान्यता
२. सार्वजनिकता
३. भविष्यपेक्षक (अतीतको लागी होइन भविष्यको लागि)
४. सुस्पष्टता
५. विरोधाभास मुक्त
६. सापेक्षिक स्थिरता
७. पालना गर्न सम्भव
८. आफ्नै स्पष्ट अर्थबाट अलग नहुने

कानूनको शासनका सिद्दान्तहरू

कानूनको शासन एक गतिशील अवधारणा हो । यसलाई परिभाषित गर्न गाह्रो छ । प्रत्येक व्यक्तिको कानूनी शासनको व्याख्या गर्ने आफ्नै तरिका हुन्छ । कसैलाई लाग्छ यो कानूनको सर्वोच्चता हो, कसैलाई लाग्छ कि यो स्पष्टता, सार्वभौमिकता, स्थिरता आदि हुन् । कानूनको शासनको व्यापक रुपले स्वीकृत संस्करणको लागि विश्व न्याय रिपोर्टले गरेको वर्गीकरणलाई हेर्न सकिन्छ । विश्व न्याय रिपोर्टको अनुसार कानूनको शासनका चार सार्वभौमिक सिद्दान्तहरु यस प्रकारका छन :

१. उत्तरदायित्व, अर्थात् सरकार र यसका पदाधिकारी र एजेन्टहरु कानून अर्न्तगत जवाफदेही हुन्छन् ।
२. निष्पक्ष कानून, अर्थात् कानून स्पष्ट, प्रचारित, स्थिर, निष्पक्ष हुन्छ । कानूनले व्यक्ति र सम्पत्तीको सुरक्षा सहित मौलिक अधिकारहरुको संरक्षण गर्दछ ।
३. खुला सरकार अर्थात् कानून र यसको प्रशासन पहुँचयोग्य, निष्पक्ष, र सक्षम हुन्छ ।
४. सुलभ र निष्पक्ष न्याय ।

कानूनको शासन र कानूनद्वारा शासन

कानूनको शासन र कानूनद्वारा शासनमा खासै भिन्नता नदेखिन सक्छ तर यि दुइटा सिद्दान्त बिल्कुलै फरक सिद्दान्तहरु हुन् । कानूनको शासनले कानूनको सर्वोच्चतालाई जनाउँछ; कोही पनि कानून भन्दा माथि हुदैन, जनता माथि शासन गर्ने अधिकरीहरू पनि कानूनको अधीनमा रहनु पर्ने हुन्छ । कानूनद्वारा शासन भन्नाले शासकहरू कानून भन्दा माथि छन् भन्ने संकेत गर्दछ । शासनको यो संरचनाले शासकहरूलाई मनमानी गर्ने हक दिन्छ । कानूनको शासनमा जुन कानूनले नागरिकहरुको लागि शासन गर्छ त्यो कानूनको रचना हुँदा त्यहि नागरिकहरुको सहभागिता हुनुपर्ने हुन्छ र आवश्यक परेमा कानूनहरू संशोधन गर्न पनि सकिन्छ । कानूनद्वारा शासनमा कानूनको पूर्वानुमानको अभाव हुन्छ, कानूनको स्थायित्व हुँदैन, सरकारको मनमानी चल्छ र नियम माथि जनताले प्रश्न उठाउन सक्दैनन ।

यी सिद्दान्तहरुलाई अझै गहिरो रुपमा बुझ्नको लागि हामी २०११ को नेपालको संविधानको मस्यौदाको उदाहरण लिन सक्छौं । जब संविधान सभाको दोस्रो पटक थपिएको म्याद नजिक आउँदै थियो, सभासदहरुले नागरिकलाई संविधानसभा भवन वरपर विरोध प्रदर्शन गर्नबाट रोक्ने नियम बनाएका थिए । यो नियम जनताको राय व्यक्त गर्ने मौलिक अधिकारको विरुद्द गएको थियो । यो कानूनद्वारा शासन को एक उदाहरण हो ।

कानूनको शासनका अवयवहरू

इमानुएल कांटले, “मानिस तब स्वतन्त्र हुन्छ जब उसले कोहि व्यक्ति नभई कानूनको मात्र पालना गर्नु पर्छ” भनेका थिए । हायकले पनि आफ्नो पुस्तक रोड टू सर्फडम मा दाबी गरे कि कानूनको शासन उदार युगहरू (liberal ages) मा मात्र पुर्ण विकसित हुन सकेको हो र यो स्वतन्त्रताको ठूलो उपलब्धी हो किनभने यो नै स्वतन्त्रताको मूर्त रूप हो । कानूनको शासन भनेको व्यक्तिको स्वतन्त्रता र संरक्षणको अभिव्यक्ति हो ।

संवैधानिकता र सिमित सरकार

संविधान र संवैधानिकता समान देखिए पनि संविधान वास्तवमै आधारभूत सिद्धान्तको प्रणाली हो जसको आधारमा एउटा राज्य शासित हुन्छ जबकि संवैधानिकताले संवैधानिक सरकारको पालनालाई जनाउँछ । विश्वका प्रायः देशहरुको एक संविधान छ, तर हरेक सरकारले संविधान संगत हिसाबले व्यवहार गर्दैन । संवैधानिकताले व्यवस्थापिका, कार्यपालिका र न्यायपालिका बनाउने मापदण्ड र ती शक्तिको महत्वपूर्ण सीमिततालाई जनाउँछ ।

कानूनको शासनको सिद्धान्त संविधानको सर्वोच्चता र सरकारको अधिकार संविधानबाटै सिमित हुनुपर्ने आवश्यकतामा आधारितत हुन्छ । कानूनका तीन प्रमुख स्रोतहरू हुन्छनः पहिलो, लिखित वा कोडिफाइड संविधान, दोस्रो कमन ल र तेस्रो प्राकृतिक कानून । यदि कानूनद्वारा जनता शासित हुने हो भने यो कोडिफाइड कानून हुनुपर्दछ र व्यापक रुपमा स्विकृत हुनुपर्दछ ।

स्वतन्त्र र स्वाधिन न्यायपालिका

प्रजातान्त्रिक देशको एक निर्विवाद कारक भनेको देशका विभिन्न निकायहरू बीच शक्तिहरूको विभाजन हो । मोन्टेस्कले स्वतन्त्रता प्रवर्धन गर्न तीन निकायहरु स्वतन्त्र रुपमा सञ्चालन हुनु पर्नेमा जोड दिएका छन् । तीनवटै शक्ति एकै ठाउँमा भए कानूनी राज्य नै समाप्त हुन्छ भन्ने मन्टेस्कको भनाई छ ।

तसर्थ लोकतन्त्र र स्वतन्त्रताको भावनालाई समर्थन गर्न न्यायपालिका स्वतन्त्र हुनुपर्दछ । कानूनको शासनका लागि न्यायिक स्वतन्त्रताको आवश्यकता हुन्छ । विवादहरुलाई अदालतमा पुऱ्याउन र मुद्दामा निष्पक्ष हिसाबले भेदभाव नगरी कानून प्रयोग गरेर समाधान गर्नका लागि न्यायिक स्वतन्त्रताको आवश्यकता हुन्छ । यसले जनताको न्यायपालिका प्रति भरोसा कायम राख्छ । राजनैतिक चासो वा राजनीतिज्ञहरूको व्यक्तिगत विचारले न्यायपालिकाको निर्णयलाई प्रभावित पार्नु हुन्न ।

स्वतन्त्रत न्यायपालिकाको व्याख्या गर्दा न्यायिक पुनरावलोकन र न्यायिक सकृयताको पनि व्याख्या गर्नुपर्न हुन्छ । न्यायिक पुनरावलोकन भनेको न्यायपालिकाको त्यस्तो अधिकार हो जसले विधायिकाद्वारा निर्माण गरिएको कानून बमोजिम बनाइएका नियमहरु तथा प्रशासनिक निकायबाट भए गरेका निर्णय तथा कार्यहरुको वैधानिकता परीक्षण गरिन्छ । न्यायिक पुनरावलोकन सीमित सरकारको विशेषता तथा न्यायिक सर्वोच्चता कायम गर्नेका लागि महत्वपूर्ण तत्व हो । न्यायिक पुनरावलोकनले प्राकृतिक न्यायको सिद्दान्तलाई समर्थन गर्छ र यो नैं स्वतन्त्र, सक्षम र निष्पक्ष न्यायपालिकाको मर्म हो । न्यायिक पुनरावलोकन शक्ति पृथकीकरण र सन्तुलीकीकरणको सिद्दान्तमा आधारित छ ।

न्यायिक पुनरावलोकन संविधान संशोधन (Amendment of constitution), संसदबाट निर्मित कानूनको संवैधानिकताको परिक्षण (Judicial Review), प्रत्यायोजित विधान (Delegated Legislation), प्रशासनिक काम कारवाही (administrative orders) मा लागु हुन्छ ।

कानूनी समानता

कानून सबैमा समान रूपले लागू हुनुपर्दछ । व्यक्तिको दर्जा, राजनीतिक आचरण, शक्ति, वर्ग, धर्म, लैङ्गिक पहिचान वा राजनीतिक विचारहरूले उसलाई कति कानून लाग्ने भन्ने कुरालाई असर गर्नु हुँदैन । कानून सबैको लागि निष्पक्ष र तटस्थ हुनुपर्दछ । कानून पक्षपात वा भेदभावको हतियार होइन । कानूननी मुद्दाहरु जुन एक अर्का सँगै मिल्दो जुल्दो छन, ति मुद्दाहरु बीच को फैसला समान हुनुपर्दछ, कानून निष्पक्ष हुनुपर्दछ र कानूनमा नैतिक तटस्थता हुनुपर्दछ । न्यायाधीशद्वारा दिइएको निर्णय समानहुनुपर्दछ, कुनै विशेष, व्यक्ति वा समूहप्रति पक्षपात गर्नु हुँदैन ।

नेपालमा कानूनको शासन

नेपालको वर्तमान संविधान जनप्रतिनिधिद्वारा निर्मित लोकतान्त्रिक संविधान हो । प्रस्तावनामै कानूनी राज्यको अवधारणा र लोकतन्त्रिक मूल्य र मान्यतामा आधारित राज्य निर्माण गर्ने भनेर संविधानमा उल्लेख गरिएको छ । यद्यपि संविधान सभाबाट निर्माण भएको नेपालको संविधानमा कानूनको शासन स्थापना गर्न भएका व्यवस्थाहरु

देहायबमोजिम उल्लेख गर्न सकिन्छ :

- संविधान मूल कानुन हुने,
- संविधानको पालना गर्नु प्रत्येक व्यक्तिको कर्तव्य हुने,
- मौलिक हकहरुको व्यवस्था हुने,
- कानुनबमोजिम बाहेक वैयक्तिक स्वतन्त्रताको अपहरण नहुने,
- शक्ति पृथकीकरण नियन्त्रण र सन्तुलन,
- स्वतन्त्र न्यायपालिका,
- कानूनबमोजिम बाहेक कर उठाउन नपाइने,
- न्यायसम्बन्धी अधिकार मान्य अदालतबाट मात्र प्रयोग हुने,
- अदालतको आदेश र निर्णयको सबैले पालना गर्नुपर्ने ।

यसको प्रस्तावनामा कानूनको नियमको सिद्धान्त र अन्य प्रावधानहरूलाई मौलिक अधिकारको रूपमा संहिताबद्ध गर्दछ । हामीसँग न्यायिक समीक्षाको शक्ति छ ।

सैद्धान्तिक रूपमा हामी यो स्वीकार गर्दछौं कि निर्वाचित प्रतिनिधि र नियुक्त अधिकारीहरूले कानूनको पालना गर्नुपर्दछ तर वास्तवमा कानूनको शासनप्रति पूर्णतः जिम्मेवार देखिँदैनौं । संविधानको संरक्षण गर्ने र त्यसको पालना गर्नु पर्ने पक्षहरूले नै संविधानको दुरुपयोग गरेका छन् । नेपालको सरकारी शक्तिमा अवरोध, भ्रष्टाचार, खुला सरकार, मौलिक अधिकार, आदेश र सुरक्षा, नियामक कार्यान्वयन, नागरिक न्याय र आपराधिक न्याय को अध्ययन गरेर वर्ल्ड जस्टिस प्रोजेक्ट अनुसार कानून सूचका सूचकाकं २०२० मा नेपाल ६१ औं स्थानमा थियो । अध्ययन अनुसार नेपालको प्रदर्शनी गत वर्षको तुलनामा एक प्रतिशतले घटेको छ । न्यायपालिकाले जनताको विश्वास गुमाइरहेको छ र अब यो सरकारमाथिको संयम संस्थाको रूपमा न्यायको भरोसायोग्य संरक्षकको रूपमा पुनः विश्वास प्राप्त गर्न काम गरिरहेको छ ।

नेपालमा कानूनको शासन पालनामा देखिएका चुनौतिहरू

कानून सबैका लागी समान हुन्छ भन्ने सिद्दान्त रहेता पनि नेपालमा कानूनको प्रयोग सबैका लागि समान छैन । पहूँचका आधारमा कानूनको प्रयोग न्यून रहेको छ । न्याय प्रणाली छिटो-छरितो हुन सकेको छैन । सुशासन कायम हुन सकेको छैन । न्याय खर्चिलो रहेको र सर्वसाधारणले धान्न नसक्ने गुनासो छ । सुशासन कायम हुन सकेको छैन । राजनैतिक अस्थिरता र कानून मिच्ने कार्य राजनैतिक दल र तीनका संगठनबाट हुने गरेको छ । कानूनको पालनामा ठुलो समस्या रहेको छ । संविधान र कानूनलाई सरकारले इच्छ्याए अनुसार परिवर्तन गर्ने, संवैधानिक व्यवस्था र कानूनी प्रणालीहरु समेत स्थीर छैनन् । न्यायलायप्रति वितृष्णा फैलाउन क्रियाकलाप पनि भएका छन् । दण्डहिनताको अवस्था रहेको छ । कानून उल्लंघन गर्नेलाई दण्डको भागीदार बनाउन सकिएको छैन । उल्लीखित परिदृश्यले नेपालमा कानूनको शासनलाई संस्थागत गर्ने, यसको पालना गर्ने गराउने कार्यमा कठीनाई भएको

जनाउँछ । यद्यपी संक्रमणकालीन अवस्थामा केही चुनौति हुनु स्वाभाविक नै हो । विधिको सम्मान गर्ने परिपाटी माथिल्लो तहबाट नै विकास भयो र कानूनको समान संरक्षण एवं पालनालाई सबैले स्वीकार गरेमा यी चुनौतिहरुको सामना गर्न सकिने देखिन्छ ।

कानूनी शासनको महत्व

कानूनी शासनले कानूनको सर्वोच्चता सुनिश्चित गर्दछ जसले व्यक्तिको अधिकारहरूको रक्षा गर्दछ । यसले जीवन, स्वतन्त्रता र सम्पत्तीको हक सुरक्षित राख्दछ । यसले न्यायपालिकाको स्वतन्त्रताको आश्वासन दिन्छ, शान्ति र सुर क्षाको प्रवर्धन गर्दछ, सरकारको निर्माणमा सबै नागरिकहरुलाई समावेश गर्दछ । यसले लोकतन्त्र र स्वतन्त्रताको संरक्षण गर्नुका सथै सामाजिक न्याय र समानताको सुनिश्चितता प्रदान गर्छ । कानूनी शासनमा निरंकुशता र स्वेच्छाचारिता हुँदैन, मानव अधिकार र स्वतन्त्रताको संरक्षण हुन्छ, स्वतन्त्र न्यायपालिका हुन्छ । जनताले चुनेका जनप्रतिनिधिले जनमतको आधारमा कानून बनाउछन् । यसले कानूनी सर्वोच्चताको सिद्दान्तलाई स्वीकार गर्दछ । कानूनद्वारा शासित, संचालित र निर्देशित हुनुपर्दछ भन्ने मान्यता हुन्छ ।

कानूनको शासनले न्यायिक पुनरावलोकन मार्फत सरकारी कार्यवाहीलाई अदालतबाट नियन्त्रणको लागि आधार प्रदान गर्दछ। कानूनको शासनले समाजमा व्यक्तिविशेषप्रति सरकारले कस्तो व्यवहार गर्नुपर्छ भन्ने अभिव्यक्त गर्दछ। यो प्रजातान्त्रिक समाजमा उत्तरदायी सरकारको अत्यावश्यक पक्ष हो ।

कानूनको शासन अन्तर्गत कानून भविष्यपेक्षक हुन्छ। कानूनमा स्थिरता हुन्छ, खुला, सामान्य र स्पष्ट नियमहरूद्वारा राज्य र नागरिक निर्देशित हुन्छन् । माथि छलफल गरेझैं कानूनको शासन अन्तर्गत स्वतन्त्र न्यायपालिका हुन्छ, र त्यसैले शक्ति पृथकीकरण र नियन्त्रण तथा सन्तुलन गर्ने गर्छ ।

कानूनको शासनले अन्तर्राष्ट्रिय कानूनको मापदण्डलाई सम्मान गर्नूपर्दछ। सरकारले आवश्यकता अनुसार बल प्रयोग गर्नु पर्ने र राज्यको प्राथमिक जिम्मेवारीको रुपमा जातीय संहार, मानवता विरुद्धको अपराध र युद्ध अपराधबाट आफ्नो नागरिकहरुलाइ जोगाउनु पर्ने हुन्छ । कानूनको शासन मानव अधिकारको एक मुख्य तत्व हो ।

The Idea of Property Right

Prience Shrestha

The Constitution of Nepal grants rights relating to property in a part of the chapter that enlists and discusses the fundamental rights and duties of the citizens of Nepal. The description of the right discusses various capacities of the individuals concerning the private property sanctioned by the Constitution. Furthermore, the texts drafted by reputed global institutions also prescribes the idea of private property in discussing the values of a progressive and moral civilization.

Amidst the ubiquitous recognition of this institutional arrangement, it is important to know the essence of it that connects with personal freedom, basic moral order, and progress & prosperity. Hence, we shall dissect the scope, benefit, and characteristic of private property to appreciate and acknowledge its presence in the founding legislative documents such as the Constitution.

The moral ground of private property

The idea of private property plays a vital role in upholding the sense of security and certainty to enable individuals to prioritize higher pursuits and goals for personal progress. The sense of security and certainty does not only originate on grounds that our fundamental possessions such as our shelter, wealth, and other valued items are guaranteed to exclusive use and disposal for our benefit. But it also originates from the moral grounds that our body and the use of it is unclaimed by anyone else other than ourselves. Hence, it provides a great deal of pleasure and peace to recognize that the society we live in naturally grants us the full rights to employ our bodies to pursue prosperity and obtain pleasure. And, this natural right to ourselves that we take for granted, yet prize invaluably is the consequence of the existence of the institutional arrangement called private property.

This moral ground behind the idea of private property sets it as the mother of all negative rights. Negative rights, in terms of a right to life, rights to freedom of speech, freedom from slavery etc. The inquiry of such rights guaranteed naturally may not appear spatially significant in a relatively free and materialistically sufficient society that we currently live in. But such had until recently remained a distant struggle for the Tharu and Dalit minorities of the Nepalese society who were

the victim of the Kamaiya and Kamlari system of bonded labor practiced in the western Terai of Nepal. Under the pretext of indenture servitude, the bonded labors were held as slaves and forced to provide unremunerated labor for landlords and families of higher castes. They were denied of their natural rights to employ their body at free will or enjoy their fruits of labor, let alone other rights fundamental to pursue freedom and prosperity.

It requires no further explanation regarding the need behind defending and promoting moral grounds of private property. The struggle for securing freedom from slavery and the right to own and use one's body has already ignited a global movement in world history. Of which, the declaration of independence securing rights to "life, liberty, and pursuit of happiness" in the late 18th century followed by the American Civil war underpinned by the cause of slavery in the mid-19th century stands at the forefront. While the struggle for personal freedom has continued across the world during the post-colonial era, episodes of national movements against the bondage labor system in Nepal had also finally led to the legal abolishment of the Kamaiya and Kamlari system in Nepal during the early 21st century. These events sufficiently pronounce the importance and the thirst for personal freedom secured under the moral grounds of private property.

The economic ground of private property:

However, the benefit of the moral ground of the private property also enables the property to be utilized for the best course of action. And such benefit goes beyond the moral benefit of securing freedom of will and other natural rights that eventuated major revolutions in the past. Such benefit instead touches upon the idea of optimal allocation of resources.

As a person is vested with the right to private property to oneself, he or she shall be able to decide for one's best use and take the path that one believes is most suitable to himself or herself to pursue a prosperous and happy life. And that secures optimum allocation of collective human resources for the highest economic prosperity of the society. Such is achieved as the free will of the individual allows the society to experience spontaneous order of choice that is observed to be rather fruitful to the society than any other arrangement planned by the higher authority also over the will of the people.

The optimum allocation of resources is observed not only for oneself as a

potential human resource but also for other earthly materialistic resources that person owns. As the rights to materialistic properties such as land, capital, and machinery are vested upon individuals, individuals are also rationally likely to make the best use of such resources to yield maximum returns or rents (similar to fruits of labor) to which the very individuals are entitled to. And, such in a macroscopic scale also guarantees optimum allocation of scarce materialistic resources.

Besides, private property also encourages good stewardship of resources by the individuals who hold rights over the very resources. It is because the entire consequence regarding and emanating from the privately-owned resources rests upon the owner of the individual. Hence, it becomes the responsibility of the owner of the resource to not only make the best use of it but also ensure its durability by making sustainable use to enjoy the fruits of it until the longest periods possible. This particular implication of private property drastically differs from the use and treatment of scarce resources for the betterment in comparison to the use and treatment of such resources in societies practicing public ownership of resources.

The manner of treatment and use of community forests by the local forest users during the prevalence of communal and nationalized ownership of forest in Nepal provides a relevant illustration of how the communal ownership system of forests (i.e., a form of private ownership at communal scale) had encouraged sustainable utilization of forest resources than during the system of national ownership of forest resource. The nationalization of private forests through the enactment of the "Private Forest (Nationalization) Act, 1957" had instead led local forest users to overexploit the forest resources on a larger scale as they had suddenly lost ownership and the incentive to sustainably exploit the resource. It is recognized to have happened as the local forest users were entirely emancipated from consequence regarding and emanating from the forest resource in along with the responsibility to make the best and sustainable use of it. Meanwhile, the reversal of the nationalization policy led to a quite encouraging result of villagers sustainably utilizing the forest resources and contributing to forestation efforts.

The civil ground of private property

The moral and economic ground behind the idea of private property sufficiently defends the premise of private property. However, the civil ground for individuals to be able to utilize and transact their private property for the best or the worst at their free will is already enough justification to ensure its enforcement.

The ability of the individuals to be able to utilize and transact their possession at free will is a fundamental prerequisite for the individual in particular and society, in general, to be able to fully enjoy the benefit of materialistic innovations to achieve civil pleasure or productivity from them. After all, it emancipates the owner of the possession from any responsibility or duty to answer the use of the possession in any manner to a third party until it does not affect their status quo. As such, it plays a pivotal role in enabling individuals to fully appreciate the intrinsic or functionary value of a particular material or materialistic innovation. Most importantly, it incentivizes individuals to possess such materials, and eventually engage in productive activities to be able to afford such possessions.

As an example, one can acknowledge the current appreciation of materialistic possessions such as mobile phones, personal computers, real estate, and motor vehicles amid the ability to utilize such possession at our free will. Imagine the likely depreciation in the value of mobile phones or personal computers if one were legally barred from engaging in internet-related activity with such electronic devices, or in the value of motor vehicles if one were only legally allowed to drive only within the limited proximity of the city. Also, imagine the likely chances of a drop in incentive to pursue hard work to afford such material possessions if not able to utilize them at free will. A locally contextual case of such consequence would be the forecasted drop in the price of real estate properties in the Kathmandu Valley legally categorized to be used only for farming purposes by the Land (Eighth Amendment) Act, 2020 as such properties retain more functional use for residential rather than agriculture purpose.

Basic Characteristics of Private Property

The basic characteristics of private property are fundamental to the discussed benefit of enforcement and the existence of private property as an institutional arrangement. It is the characteristics of private property in terms of

1. Right to accumulate or possess private property
2. Right to use of the private property at one's will
3. Right to exchange or dispose of private property at one's will
4. Right to the return or rent generated from the private property

that secures the moral & civil grounds of private property along with the economic benefit of optimal allocation of resources, good stewardship of resources, and the incentive to pursue prosperity.

I. The right to possess or accumulate private property is its foundational characteristic that enables the application of other characteristics, once the property can be owned by a person or entity. It is also this characteristic that incentivizes hard work and economic prosperity to be able to afford materialistic pleasure.

The right to possess or accumulate private property demands the right to own properties of any kind following the ability and readiness of the potential possessor to give-up elements of value that matches the justified value of the property itself. It is after the successful possession of private property that one can exercise its other characteristics listed above and discussed below. However, this foundational characteristic of private property may not apply to one's own body as such is not accumulated in the present or future. After all, one is already in possession of one's body without the need to accumulate it in the present or future.

It is also important to note that the right to possess or accumulate private property should not be affected by the number of possessions already at the disposal of the possessor. As such, a person should not be barred from possessing the most expensive model of Rolls-Royce or Lamborghini by purchase or acceptance of gift although in actual need of shelter for him and family. Or, a person should not be barred from purchasing another beach resort despite owning almost all properties along a beach strip. The relatable observation regarding the void of this particular notion can be exampled by the current Land (Eighth Amendment) Act, 2020 that does not allow an individual entity or family to purchase land or real estate of more than 17 acres (approx..) in the Terai, 3.14 acres (approx..) in Kathmandu valley, and 8.80 acres (approx.) in hilly regions of Nepal as per Section 7 of the act. Meanwhile, there are other popular issues debating limits to the right to possess private property especially in the context of arms and ammunitions that exhausts the domestic politics of western countries.

II. Likewise, the right to use of the private property at one's will pertain to the idea of being able to utilize one's private property beginning with one's own body to the fanciest of the one's possession as private jet plane and condominiums however one chooses until it does not affect or jeopardies the usual functioning

of the third parties. It is this fundamental characteristic of private property that also enables justifiable appreciation of purchasable materials and materialistic innovations. Meanwhile, this characteristic of private property founds upon the element of toleration by third party entities regarding the use of private properties by others that does not interfere with their functioning. The situation of non-interference involves an absence of direct effect or non-direct effect in terms of tolerable negative externality to the third parties. In this very context, should third parties tolerate the decisions of real estate owners to not let out their apartment based on racial or ethnic discrimination? This is an ongoing debated issue in social media platforms that concerns this particular characteristic of private property.

III. The right to exchange or dispose of private property at one's will is the fundamental characteristic that enables transaction and optimum reallocation of private properties. This right enables the holder of private property to sell and dispose of the property at will at a price accepted by contracting parties. It is this characteristic that enables flexibility regarding ownership and the functioning of the market. Furthermore, the marketability of private properties also plays a crucial role in enabling society to appreciate the value of a property. The marketability of private properties plays a crucial role in guiding our decision-making process of purchase as we tend to prefer non-consumable materials of a highly marketable nature because such properties are often highly appreciated by society in comparison to others.

IV. Finally, the right to the return or rent generated from the private property recognizes the default rights of the property owner to enjoy the fruits generated from its employment. While it observably denotes the rights towards a return from the investment of capital, or rent from the employment of machinery or real estate, it also recognizes the payment to own labor from the employment of oneself as unskilled, semi-skilled, or skilled human resource. Although this characteristic recognizes full right towards the fruit generated from the employment of the property, the idea of government taxation on income and return on capital is recognized to have intervened on its complete application. Hence, the existence and intensity of taxation on return and rent from the employment of private property have remained a subject of political-economic debate and discussion. Nevertheless, the ability to enjoy the fruits of private property plays a pivotal role in incentivizing optimum utilization of resources while encouraging good stewardship of the property owned.

Concluding remarks

As we discuss the basic characteristic of private property, and the benefit arising from it on various grounds, it is important to note that the application of private property as an institutional arrangement requires societal consensus. As such, any claim towards a property by a person or institution is only valid until the society composed of the rest of the population regards the same. Hence, societal confirmation and consensus over the prevalence of property rights is a prerequisite for the arrangement of private property to function.

Meanwhile, in the current system of government, it becomes a crucial role of the government to enforce societal consensus towards the idea of private property and recognize its characteristic over resources and materials owned by individuals and other entities. It can also be said that enforcing private property is one of the least of the functions that the government should effectively perform to enjoy the fruits of this institutional arrangement.

However, there have been instances where the government itself has deliberately perpetrated against the institutional arrangement of private property. Such is committed under the pretext of the principle of eminent domain whereby the government can forcefully expropriate private property for the public benefit by paying certain compensation although not in the interest of the property holder. A vivid example of such public expropriation of private property was recently observed in the Khokana locality of Lalitpur city when the government chose to forcefully expropriate real estate properties of the locals falling on the way of the Kathmandu-Terai Fast Track project. Activities as such specifically sever the characteristic of private property regarding the free will of the property owner to exchange and transact owned property. And therefore, it jeopardizes the enforcement of the idea of private property that the society has elevated and institutionalized until yet.

Further reads

Principle for a Free Society – Dr. Nigel Ashford

Property Rights – Armen A. Alchain

Twenty Myths About Markets – Tom G. Palmer

The Property Rights paradigm – Alchain Armen and Harold Demsetz

Governing the Commons – Elinor Ostrom

Spontaneous Order

Ayushma Maharjan

Two centuries ago, Kathmandu Valley was mostly an agrarian society; the population was small; people mostly used in joint families; and their houses had a peculiar feature.

The ground floor always consisted of a shop, store-room or a cow-shed, as the weather was very cold and it would be impossible to spend the nights at the bottommost. The first floor comprised of bedrooms with small windows. With people spending their entire day at the fields, lights in the bedrooms were not very valuable. The living room in the second floor was huge and could accommodate quite a number of guests. Lastly, the kitchen was always at the top as cooking at the uppermost story would prevent smoke from spreading throughout the house. The roofs of the house were sloped on both sides to allow rainwater to drain and the stories of the houses were small in height for heating purposes. All activities like bathing, washing clothes and using the toilet were conducted outside the house.

One of the most important features of the houses were that they were built to accommodate a single family. The families sometimes allowed travelers and guests to spend the night but apartments for the purpose of renting out were not available. Over a period of time, the houses evolved, but only in terms of beautification purposes, the internal design remained intact.

However, this was soon to be changed after the mid-1900s. People across Nepal realized the enormous economic opportunities available in Kathmandu Valley and thus started migrating. Additionally, threat of different conflicts like the Maoist Insurgency led many people to leave their hometown and migrate to Kathmandu. As a result, the population in Kathmandu Valley, which increased only gradually prior to 1950, increased drastically by 95 percent from 1950 to 1970, and by 238 percent from 1970 to 2011.

With increase in population from mere 0.6 million in 1970 to astounding 2.09 million in 2011, the need for housing in Kathmandu Valley increased rapidly. Additionally, there was a need to supply housing for people belonging to different economic backgrounds, different cultural backgrounds, and different tastes and preferences. One can imagine that in a valley with all houses being built for a single family, accommodating millions of new inhabitants and satisfying each one

of them was a far too complex problem to resolve.

However, the problem seemed to have resolved effortlessly and in real time. The people living in Kathmandu viewed the migration as an economic opportunity and since late 1900s started building modern houses consisting multiple apartments with attached kitchens and toilets for the purpose of renting out. Additionally, they created diverse houses that managed to satisfy the needs of diverse people.

One might be surprised to realize that individual human actions unintentionally led to resolving what could have been a daunting problem for millions of people migrating to Kathmandu without any planning and a central authority asking individuals to do what needed to be done. This is a proof that human beings through their actions are capable of creating efficient and sustainable solutions to problems in a society. All that people in Kathmandu had in the mid-1900s was freedom to pursue their self-interest – economically benefit by renting out apartments. While doing so, they unintentionally ended up creating a tremendously beneficial residential, and social system.

This phenomenon in economic and social science is known as spontaneous order. The idea of a spontaneous society emerged from the realization that the regularities and order in the society that we live in were actually the product of individual human actions and not of deliberate human planning, design, and intention. Social orders which seems to be created by an omniscient designing mind, are actually the outcome of actions of millions of individuals pursuing their self-interest without any intention of creating overall societal norms.

If we scrutinize on our daily lives, we will realize that there are abundant of examples which depicts the spontaneous order at play. One of the most prominent one is the human language - most marvelous discovery of human civilization. There are thousands of different languages in the world which have been assisting millions of people to communicate. The pronunciations and rules of grammar of each language is equally complex that one cannot even describe all the rules perfectly, yet each individual is flawless in their respective language. It is astonishing that the many languages were not consciously designed by any authorities but naturally evolved over time with the need of efficient communication. Any central planner or government institutions could not create rules of such complexity, subtly and effectively.

Another spectacular example is the evolution of mail delivery system. Traditionally, the task of mail delivery was conducted by trained birds, which later

were replaced by postmen as undertaking the activity was economically beneficial to the men. Today, it is gradually being replaced by a more efficient mechanism – the internet. This phenomenal achievement was the result of experimentation by individuals in an attempt to resolve the inefficiencies that they experienced in the society.

Ideas generated by individuals that are guided by their tradition, culture or experience, have proved to be more creative and adaptive. This is because human societies are complex as they consist of different individuals with different taste, preference, culture, attitude and opinions. This simply implies that it is impossible for authorities to deliberately plan the workings of a human society in order to satisfy each and every individual. The information of problems and needs in a society is held by millions of individuals as they experience in their everyday lives and it is unmanageable for a few individuals in the government to have all the required knowledge. Thus, while the government authorities try to make decisions for everyone in the society based on limited knowledge, they can never come up with the most optimal solution.

For instance, what if the government had to come up with the solution of providing accommodation to millions of people migrating to Kathmandu Valley? They would have no choice but to make same apartments for everyone to ensure equity. The Bhutanese experience can help understand its consequences. In Bhutan, the building rules and regulations makes it mandatory for everyone to build houses that are consistent with the architectural guidelines that aims to preserve the traditions of Bhutan. The decisions regarding location and design of the building is thus taken by the local government. However, the decision led to all individuals – both rich and poor - having to pay equal amount of money for building houses which is quite expensive. This has resulted in shortage of houses and the rent has sky-rocketed – people pay at least 40 percent of their income in house rent. Moreover, as the urban areas of Bhutan is being congested and increasing housing supply is impossible to reduce cost, the government is planning to expand housing colonies in the outskirt of the city and has imposed a limit on rent. Again, with freedom on individual human action, Kathmandu Valley experienced an easy urban shift.

If we track our evolution, solving our problems have often come from within the society –in the form of entrepreneurial ventures. Problems that arises within a society always brings along an economic opportunity and if we allow individuals to work freely, they would have enough incentive to come up with most appropriate and innovative solutions. Unlike the government authorities, it is not mandatory for free individuals to satisfy everyone in the society. Thus, they conduct small experiments

and provide solutions to specific groups. Given the availability of millions of minds, such small experiments are conducted by thousands of individuals and even a few successful ones end up benefitting majority of individuals in the society. The beauty of this process is that even if the experiment fails, the society has nothing to lose as the entrepreneurs bear the entire risk of failure. However, it is a gradual and slow process which constantly evolves and adapts to dynamic changes in the society.

On the other hand, solutions provided by government authorities are simply a product of few minds imposing what they think is best for everyone, and has higher risk of failure. As government projects run on taxpayer's money, its failure often ends up risking the lives and fortunes of everyone. Many a times, the ineffective solutions imposed by the government have resulted in more chaos.

One of the most recent example of the aforementioned argument is the development of ride sharing businesses like Tootle and Pathao in Nepal. While these companies were successful in eliminating the problem of crowded and ineffective public vehicles in Kathmandu and were able to create jobs for multitude of people, the ban on these companies in light of different issues like low sales of taxi service, protection of consumers from accident, legal barriers on private vehicles to provide public service, risked conflict, loss of jobs and loss of investment. More importantly, the problem of public transport remained.

The solution of the government for resolving the public vehicle problem in the valley was introducing Metro. However, the government failed to realize two things: (i) private ride sharing business could resolve the problem more efficiently, (ii) building Metro requires huge financing. Thus, instead of adapting to efficient and effective system, which could not only resolve the existing problem but also could enrich the lives of many people employed by the business, the government planning proposes wasting of taxpayers' money. Government intervention seems to be easy and attractive, but it is not prudent to always rely on it to resolve the many complex problems of human societies.

While saying so, it does not imply that spontaneous society is a perfect one. Human beings are prone to making mistakes. However, in a free society they are also at liberty to come up with innovative solutions to the problems. The errors can be resolved gradually as the societies are ever evolving and many individuals are constantly in pursuance of resolving the problem. For instance, industrial revolution was a remarkable achievement which helped countries achieve prosperity and reduce mass poverty – at a scale that no government planned programs have ever been able to achieve. Nonetheless, if the photographs of the then industries are

viewed, one can notice excessive smoke coming out of the industry or the industries polluting the environment in one way or the other. While industrial revolution solved the then prominent problem, it also created much damage to the environment. With realization of the same, people today have been sensitive about the environment and thus industries as well as individuals have started using environment friendly technologies.

Spontaneous order is not a perfect solution because human beings themselves are not perfect. Going back to the same example of the housing evolution of Kathmandu valley, many will readily point out today that in the process, Kathmandu valley lost in terms of its beauty. But these are privileges that we have today because the bigger problems were solved in the past. The enrichment of the human lives that was made possible due to spontaneous order also allows us to now invest in addressing these other problems of externalities.

बजार र सूचना

यतिन्द्र के. सी.

कुनै पनि एक दिनमा करोडौँ रुपैँयाको कारोबारहरु हुन्छन् । यी कारोबारहरु विभिन्न पक्षबीच हुन्छन् जसमा उत्पादक, उपभोक्ता, बिक्रेता, खरीदकर्ता, यातायात सेवा प्रदायक आदि सामेल हुन्छन् । यस्ता कारोबारहरु पैसाले गर्दा सम्भव हुन्छन् जसले विनियमको एक माध्यम बनी यस प्रक्रियामा मुख्य भूमिका निर्वाह गर्छ । यस प्रकृयामा सबै भन्दा महत्वपूर्ण कुरा के हो भने हरेक पक्षले केही हासिल गर्छ । खरीदकर्ताले वस्तु वा सेवा पाउँछ, बिक्रेताले वस्तु र सेवा बापत पैसा पाउँछ, मजदूरले मजदूरी गरेबापत ज्याला पाउँछ । यदि कारोबार गरे बापत केही कुरा हासिल नहुने भए व्यक्तिहरु कारोबारमा संलग्न नै हुन्नथे । कुनै कुराको बापत केही अरु कुरा पाउने सुनिश्चितता नै कारोबारको अभिन्न अङ्ग हो । यस्तो अवस्थामा एउटा महत्वपूर्ण प्रश्नको बारेमा सोच्नुपर्ने हुन्छ - केही कुरा उत्पादन गर्ने बारे निर्णयहरु कसरी लिइन्छन् ?

खासमा यस्तो एउटा निश्चित कुनै प्रक्रिया वा व्यवस्था छैन जसले निर्धारण गर्छ कि के कुराको उत्पादन गर्ने । अझै यसको मतलब यो हो की कुनै भौतिक वा मूर्तरुपको व्यवस्था छैन वा कोही निर्धारित मानिस वा संस्था छैनन् जसले यो निर्णय गर्छन् । यी निर्णयहरु प्रत्येक व्यक्तिले निजीरुपमा लिएको निर्णयहरुको समग्ररुप हुन् जुन एक एक गरी हेर्दा नदेखिन पनि सक्छन् । तर यही व्यक्तिगत निर्णयहरुको एकत्रीकरणले नै बजार संयत्रको सार बनाउछ । सजिलो गरी भन्दा, बजार भनेको एउटा सूचना व्यवस्था मात्र हो जहाँ हरेक घडी लाखौं टेराबाइट आकंडाहरु बगिरहेका हुन्छन् । यी आकंडा कुनै व्यक्तिलाई के मनपर्छ, कुन वस्तुलाई कति मूल्य दिइन्छ, त्यो वस्तु पाउन कति मूल्य चुकाउन तयार छ, वा वस्तु बापत कति मूल्य हासिल गर्न चाहन्छ, व्यक्तिको चाहनाहरु, व्यक्तिले एउटा वस्तु वा सेवाबारे प्राप्त गरेको जानकारी आदि । यस बाट हेर्दा बजारलाई एउटा सूचना व्यवस्था मान्न सकिन्छ जुनले लगातार आकंडा सकंलन गर्छ र त्यसको आदानप्रदानलाई सम्भव बनाउँछ ।

मूल्य - एक सङ्केत

बजारलाई एउटा सूचना व्यवस्था भनेपछि अर्को उत्तिकै जरुरी प्रश्न हो यी सूचना कसरी आदानप्रदान गरिन्छ र कसरी सूचनाको एकत्रीकरण गरी उत्पादन निर्णयमा पुगिन्छ । यस परिधिमा मूल्यहरुको भूमिका आउने गर्छ । जुन मूल्य उत्पादनको लागत जोडेर र नाफाको लेखाजोखा गरेर तोकिन्छ त्यसले सूचनाको सङ्केत जसरी काम गर्दछ । बजारमा रहेको हरेक सहभागीसगँ सीमित ज्ञान हुन्छ वा भनौँ सीमित आकंडा हुन्छ । आफूसँग रहेको सीमित स्रोतसाधनको उपयोग गरी निपूण निर्णय लिन सहभागीहरुले लगातार आफूसँग भएको सीमित जानकारी र अरु सहभागीहरुसँग भएको अन्तरक्रियाबाट आएको जानकारी प्रयोग गरी काम गर्नुपर्छ । उदाहरणको लागी मास्कहरुको मूल्यलाई हेरौँ जुन कोभिड-१९ को सुरुवाती अवस्थामा आकाशिएको थियो । मास्कको मूल्य बढ्नु प्राकृतिक वा कृत्रिम घटना हो भन्नु आफैँमा एउटा छुट्टै बहस हो । अझै भन्ने हो भने मास्कको मूल्य कसरी बढ्यो भन्ने कुराले त्यत्ति महत्त्व राख्दैन, जति मूल्य बढेपछी बजारका हरेक सहभागीले यो मूल्य बढ्नुलाई कसरी बुझ्‍छ भन्ने कुराले महत्व राख्छ । उपभोक्ताका लागी मास्कको मूल्य बढ्नुले मास्कको प्रयोगलाई कम गर्न सङ्केत गर्छ । तर मास्कको प्रयोग हरेक दिन गरिन्छ त्यसैले तिनीहरुको प्रयोगमा कमी ल्याउन सम्भव छैन । यसले गर्दा यिनीहरुको मूल्यमा

पनि कमी आउन सम्भव छैन । अर्को पक्षबाट हेर्दा मास्कको मूल्य वृद्दिले उत्पादकलाई मास्क उत्पादनमा ठूलो अवसर छ भन्ने सङ्केत मिल्छ, जसले गर्दा उत्पादकले आफ्नो रहिरहेको स्रोत मास्क उत्पादनतर्फ सार्छन । पहिले जुन सङख्यामा मास्क उत्पादन हुन्थ्यो, मास्कको मूल्यवृद्दी भएर त्यसको सूचना सबै आर्थिक एजेन्टलाई प्राप्त भएपछि, अझै धेरै मास्क उत्पादन भई अब वृद्दि भएको मागको पूर्ति हुन्छ । यो बदलाव हामी आफैले पनि आफ्नो नजिकको छरछिमेकमा महसुस गरेका हुनसक्छौँ । हाम्रै टोलमा अस्थायी मास्क उत्पादन सुविधा खुलेको हुनसक्छ । सूचनाको आदानप्रदान सङ्केतको माध्यमबाट सम्भव केवल यसकारणले गर्दा हुन्छ कि बजारमा हरेक सहभागी एकअर्कासगँ अन्तरक्रिया गरिरहेका हुन्छन् र उनीहरुको संवादको माध्यमनै उनीहरु एकअर्कालाई कति मूल्य तिर्न तयार छन् वा कति मूल्यमा व्यक्तिहरु वस्तु वा सेवा किनबेच गर्न तयार छन् भन्ने हुन्छ । यी सबै गतिविधीको समीश्रणले नै बजार बनेको हुन्छ ।

स्वैच्छिक प्रकृति / आवश्यकता

बजारका प्रकृयाहरु स्वैच्छिक हुन जरुरी छ । कुनै पनि सूचना जुन लिइन्छ वा दिइन्छ, बजारका सहभागीको स्वेच्छाबिना सम्भव हुदैन । यसले स्वैच्छिक प्रकृतिको कारोबारलाई महत्व दिन्छ । यदि कारोबारहरु स्वैच्छिक नभएको भए र सहभागीहरुलाई स्वेच्छाले कारोबारमा संलग्न हुन नदिएको भए, सूचना प्रवाह गर्ने कुनै प्रोत्साहन नै हुँदैन थियो । आफूले छनौट गर्न पाउने अवसरले गर्दा मात्र कुनै पनि सहभागी सूचनाको आदान प्रदानमा संलग्न हुन्छ । जब कुनै सहभागी आफै छनौट गर्न सक्षम हुन्छ, निजले आफुले भ्याए सम्म सूचनाहरु संकलन गरी तिनीहरुको उपयोगले विभिन्न विकल्पहरुमध्ये एक उत्तम मार्ग छान्न सक्छ । कुनै पनि बेला विभिन्न विकल्पहरुमध्ये कुनै एक छान्ने अवसर नभएको भए वा भनौं, स्वेच्छाले बजारका कारोबारमा संलग्न हुने अवसर नभएको भए, उनीहरु मितव्यय गर्न नै खोज्दैन थिए वा उनीहरु सीमित ज्ञान वा स्रोतसाधनको प्रयोग गरी काम गर्नु पर्ने वातावरण नै हुँदैन थियो । तर मानव इतिहासको मूल विशेषता नै सीमित ज्ञान र स्रोतसाधन भएका कारण हाम्रो छनौट गर्ने क्षमता र आफ्नो इच्छा अनुसारको काम गर्नु नतिजा नभई आवश्यकता बन्न जान्छ ।

खेल र प्रतिस्पर्धाको नियम

अब खुला बजारबाट आदानप्रदानको नियमहरु कसरी सुरु भए र यो चलायमान रहन कस्ता नियमहरु जरुरी छन् भन्ने बुझ्नुपर्छ । हरेक आदानप्रदानको व्यवस्थामा स्वामित्को अधिकार र भोगाधिकार आधारभूत आवश्यकताका रुपमा रहेका हुन्छन् । यी अधिकार निजी सम्पत्तिको नियमहरुले निश्चित गरेका हुन्छन् । अझै यस्तो आदानप्रदानले यसमा संलग्न सबै सहभागीबाट आफ्नो कर्तव्य पूरा गर्ने प्रतिबद्धताको माग गर्छ । सबै पक्षहरुले आफूले गरेको वाचाअनुरुप काम गर्नुपर्छ जुन करार र दायित्वको नियमले पनि निश्चित गरेको हुन्छ । यसमा अझै हानिकारक र चोटहरुसँग सम्बन्धित आचरणबारे नियमहरुको पनि आवश्यकता हुन्छ । यो भन्दा अघिका निवन्धहरुमा भने जस्तै यस्ता नियमहरू प्रायः अन्तरक्रिया मार्फत स्वतः वा अरु अवस्थामा मानवीय कार्यहरूको माध्यमबाट देखा पर्न सक्दछन् । यस्ता नियमहरुको कार्यान्वयनमा केही हदसम्म स्थिरता चाहिने भएकाले र ती नियमहरुको पालना निश्चित गर्न, कुनै उच्च अख्तियारीको जरुरत हुन्छ जोसगँ केही हदसम्म अभ्यास र पालनाका सर्तहरूमा स्थिर ता कायम राख्नको लागि बलपूर्वक शक्ति प्रयोग गर्ने अधिकार निहित रहेको हुन्छ । यस अर्थमा बजार संयन्त्र

समग्ररुपमा नै कामकाजको लागी सरकारमा निर्भर हुने गर्छ जोसगँ नियमहरुको लागू र पालना गराउने शक्ति हुन्छ। त्यसैले "खुला बजार" को शाब्दिक अर्थ हेर्दा यसको मतलब एउटा सूचनाको व्यवस्था जुन कुनै पनि सरकारी कार्यबाट पूर्ण रुपमा स्वतन्त्र भएको बजार हैन । बरु यस्तो व्यवस्था हो जुन बजारको नियमहरु निर्धारण गर्नको लागी मात्र सरकारी कार्यमा निर्भर छ वा बजार प्रक्रियाहरु को माध्यम बाट उत्पन्न भएका नियमहरुको संहिताकरण गर्नको लागी छ ताकी केही हदसम्म स्थिरता रहोस् ।

अहिले सम्म हामीले यो कुरा स्थापित गरिसकेका छौँ कि बजार भनेको सूचना व्यवस्थाको एक स्वरुप मात्र हो, मूल्यहरु यस व्यवस्थाभित्र सङ्केत हुन् र सरकारी कार्य यस बजारको खेलको नियमहरु स्थापित गर्नलाई मात्र जरुरी हुन्छ। बजारमा चाहिने एउटा अन्तिम तत्व भनेको प्रतिस्पर्धा हो। बजारमा प्रतिस्पर्धा भनेको केवल उपलब्ध सूचना पाउने प्रतिस्पर्धा हो । हरेक पक्ष आफ्नो सीमित ज्ञान र जानकारीको दायरा भित्र सकेसम्म धेरै सूचना जम्मा गर्न खोज्छ र लगातार नयाँ सूचनाको खोजीमा रहन्छ । यसले हरेक संलग्न पक्षलाई आफूसगँ रहेको सीमित स्रोतलाई सबैभन्दा निपूण तरिकाले विभाजन गर्न प्रेरित गर्छ । सूचना निःशुल्क मूल्य सङ्केतको रुपमा सर्वत्र उपलब्ध हुने भएकाले प्रतिस्पर्धा सूचना जम्मा गर्नमा मात्र सीमित नभई स्रोत साधनलाई सबैभन्दा राम्रो रुपमा कसले उपयोग गर्न सक्छ भन्ने बारे पनि हुन्छ । यसले उपभोक्ताहरुलाई एउटै वस्तुको लागी रहेका मूल्यको आधारमा वा उत्पादनको आधारमा केही भिन्न विकल्पहरुबाट एउटा छान्न मद्दत गर्छ। यसले उत्पादकलाई पनि आफ्नो स्रोत साधन मितव्यय गर्न सङ्केत दिन्छ। पक्कै पनि बजारको नियमहरु स्थापित गरेर प्रतिस्पर्धा सहज पार्न केही हदसम्म सरकारी कार्यको महत्व हुन्छ । तर त्यसैगरी बजार प्रवेशमा कसैलाई कुनै प्रतिबन्ध नलगाउन र कुनै निश्चित उत्पादकलाई विशेष अधिकार वा सुविधा नदिनको लागी सरकारको निष्क्रियता पनि जरुरी हुन्छ ।

बजारलाई सूचना व्यवस्थासगँ तुलना गर्ने धारणा हाम्रो दैनिक जीवनमा भइरहने कारोबारहरुलाई अवलोकन गरी विकास भएको हो । यसको बारे अर्थशास्त्रका साहित्यमा मज्जाले पढ्न सकिन्छ । अझै भन्ने हो भने सन् १९०० तीरको एउटा महत्वपूर्ण विचारविमर्श नै केन्द्रीकृत भई योजना गरिएको अर्थव्यवस्थामा कसरी उत्पादनको निर्णयहरु गरिन्छन् भन्ने बारे थियो । दुबै समाजवादी मोडेलको अर्थव्यवस्था र पूँजीवादी मोडेलको अर्थव्यवस्थाका समर्थकहरूबीचको विवाद र सोभियत पराजय पछिको पाठबाट के कुरा निश्चित भएको देखिन्छ भने बजारभन्दा अरु कुनै त्यस्तो व्यवस्था छैन जुन सूचना उत्पादन र प्रसारणमा तथा सीमित स्रोतको उपयोगमा निपूण छ। मूल्यको सङ्केतको रुपमा रहेको भूमिकामा केही भिन्नता भएपनि, बजार एउटा सूचनाको अन्तरसम्बन्धित प्रणाली हुँदा, बहस यस हदसम्म सुल्झिएको जस्तो देखिन्छ कि स्रोतहरूको निपूण विभाजन गर्न बजारको भूमिका महत्त्वपूर्ण हुन्छ जुन समाजवादका असंख्य साहित्यले पनि स्वीकारेका छन् ।

नेपालको सन्दर्भमा हेर्दा बजारको संचालन सूचनाको व्यवस्थाको रुपमा रहेको थुप्रै उदाहरणहरु छन् । निवन्धको सुरुमा दिइएको मास्क उत्पादनको उदाहरणले यसलाई सबैभन्दा राम्ररी आत्मसात गरेको छ तर यस्तो खालको घटना अरु वस्तु र सेवाहरुको पक्षमा पनि सजिलै देख्न सकिन्छ। बजार एक सूचना व्यवस्थाको रुपमा नेपालमा पक्कै पनि अबस्थित छ, तर खुला बजारको लागी भने त्यही कुरा निश्चितताका साथ भन्न सकिँदैन। खुला बजार को प्रमुख विशेषता नै प्रतिस्पर्धा र सरकारको सीमित भूमिका हो, जुन धेरैजसो वस्तु र सेवाहरुको उत्पादनमा देखिँदैन । दुई प्रमुख उदाहरणः पेट्रोलियमको आपूर्तिमा सरकारले प्रदान गरेको एकलौटी राजले गर्दा पेट्रोलियमको बजारमा प्रतिस्पर्धाको अभाव हो । अर्को, यातायात उद्योगमा कुनै पनि अनैतिक सामुहिक अभ्यासहरू तोड्न सरकारको निश्क्रियता हो। दुवै उदाहरणबाट के बुझिन्छ भने सरकारले खेल्ने भूमिका छ तर त्यो भूमिका जहिल्यै पनि सीमितरुपमा हुनुपर्छ ताकी सरकारको सक्रृयता वा निश्क्रियताले बजारको संचालनमा केही बाधा व्यवधान

नल्याओस् ।

बजारले खेल्ने भूमिका र भौतिक स्थान नभई सूचना व्यवस्थाको रुपमा यसको प्रकृति जहाँ व्यापार हुन्छ, यी दुबै पक्षलाई बुझ्न जरुरी छ।बजारको एउटा स्वैच्छिक प्रकृति र त्यसको अन्तर्निहित प्रतिस्पर्धात्मक व्यवहारमा कहिले काँही सरकारको सकृयता वा निश्क्रियताले ह्रास ल्याउन सक्छ तर बजारको एक सूचना व्यवस्थाको रुपमा रहेको भूमिका जहिल्यै पनि रहिरहन्छ ।

Understanding Nepal's Trade Pattern and Assessing the Impact of Free Trade Agreement on Exports with Comparative Advantage

Nishant Khanal

Introduction

In the year 2021, Nepal will graduate from a low-income least developing nation to a developing nation. Nepal's estimated GDP is $30.64 billion and GDP per capita is $1236.61 (World Bank, 2020). The population of the country is expected to be 30 million by the year 2021 and the median age is 24, Nepal's ratio of working to non-working population will remain high in the years to come.

Structurally, Nepal's GDP is reliant on agriculture, however the service sector in the country is the largest contributor to the GDP. Agriculture, which used to account for over half of the GDP until a decade ago now only accounts for 2.75 percent of the GDP and 65.7 percent of the domestic employment. The industrial sector—whose largest sub-sectors consist of manufacturing and construction—contributes 15.1 percent of GDP. The Services sector—whose largest sub-sectors include real estate, trade, transport, communications, and education—contributes 57.4 percent of GDP. (Nepal Rastra Bank, 2020)

Over the years, Nepal's economy is gradually shifting away from traditional agriculture; a significant number of Nepali people are migrating to primarily Gulf nations, Malaysia, India and Europe in search of employment opportunities. An estimated four to six million Nepali people are outside Nepal (ILO 2019) and the remittance they send back is the lifeline of the Nepali economy. Nepal received $8.12 billion in remittance in 2019 which is 26.5% of the GDP (Nepal Rastra Bank,2019). Despite a yearlong pandemic in 2020, Nepali's abroad sent over $9 billion remittance in the year 2020. This is almost 28% of the GDP (Ministry of Finance, 2019). Hence, a significant amount of wealth in Nepal is created abroad through the export of the labor, as opposed to the export of goods and services produced within the Nepali economy. This proves that Nepal's consumer market is import driven.

Until recently, Nepal's long-standing trade deficit was balanced by sufficient inflows of remittance, which helped balance current account. The increase in trade deficit has outpaced the remittance inflows since FY 2016/17 when the current account had a deficit of $95.4 million. In the year 2018 the current account deficit ballooned to $2.3 billion; however this was contained in the following year in 2019. In the year 2020, as the pandemic disrupted imports, Nepal's current account went into surplus (Nepal Rastra Bank 2020).

India accounts for 65 percent of Nepal's trade, China 14 percent and the rest of the world for the remaining 22 percent. China's share of total trade to Nepal has grown from 10 percent in the year 2014 to 14 percent in the year 2019. Nepal imports more than it exports, in the year 2019, Nepal imported $14.6 for every dollar exported (World Bank 2020). Nepal mainly exports woolen carpets, polyester yarn, juices, tea and spices (cardamom), textiles, jute goods, readymade garments and other apparel items and mainly imports petroleum products (diesel, petrol, LPG), industrial use items (mainly steel billets), gold, construction equipment and cement clinkers, rice, and telecommunications equipment.

There is a growing concern over Nepal's trade trend and pattern, as the country is import reliant. There have been several efforts to increase Nepal's export, however there has not been any significant impact on Nepal's trade performance. At the outset, this essay aims to look into Nepal's trade pattern, analyse the trend of the trade in the country and identify the reasons for such a trend. This essay has identified the features of Nepal's foreign trade and gives an argument on why there's a need for better trade openness in Nepal, by using the augmented benchmark gravity model of trade. The data for this study are from various secondary sources like Nepal's Trade and Export Promotion Center (TEPC), World Integrated Trade Solution (WITS), Central Bank of Nepal (NRB) and UN comtrade.

Nepal's Trade Pattern

This section gives an overview of Nepal's trade trend, the goods and services Nepal Imports and exports and Nepal's major trading partners. As Nepal is an import oriented economy, Nepal has been importing more than exporting. The table below helps us understand Nepal's trade pattern on goods and services for the last 5 years.

Table 1: Overview of Nepal's Trade

Year	2015	2016	2017	2018	2019
Imports of Goods (million USD)	6,380	9,650	10,345	12,712	12,340
Exports of Goods (million USD)	720	740	742	786	968
Imports of Services (million USD)	1,225	1,250	1,591	1,774	1,691
Exports of Services (million USD)	1,139	1,282	1,383	1,477	1,512
Imports of Goods and Services (Annual % Change)	10	3	27	16	8
Exports of Goods and Services (Annual % Change)	7	-14	11	6	5
Trade Balance (million USD)	-5,698	-8,002	-9,365	-11,916	-11,370
Foreign Trade (in % of GDP)	53	49	51	55	55
Imports of Goods and Services (in % of GDP)	41	39	42	46	46
Exports of Goods and Services (in % of GDP)	12	9	9	9	9

Source: Trade and export promotion center

Figure 1: Nepal's Import vs Export

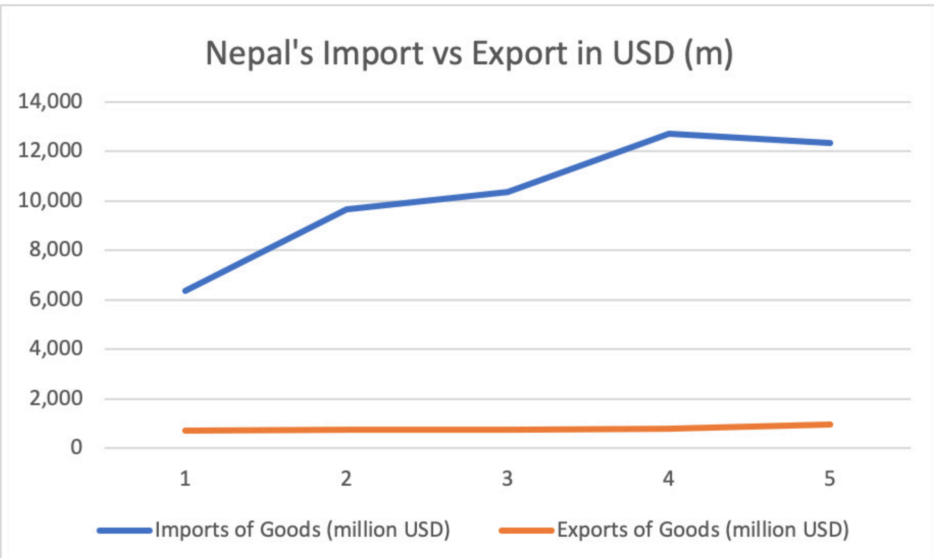

Figure 1 shows that Nepal's export has been almost consistent over the last 5 years, whereas the imports are increasing.

Table 2: Nepal's Trade in Product Categories

	Exports		**Imports**	
	Export (US$ m)	Share (%)	Import (US$ m)	Share (%)
Raw materials	44	5.92	945	9.42
Intermediate goods	273	36.89	3,497	34.83
Consumer goods	409	55.27	3,259	32.46
Capital goods	14	1.92	2,299	22.90

Source: WITS 2019

For a long time, Nepal's foreign trade has largely been confined to India primarily owing to close proximity, similar socio-economic conditions and availability of transport facilities (Pant and Panta 2019). The volume of Nepal's foreign trade with India in terms of both exports and imports has been rising due to the increasing demand of different types of industrial raw materials, machinery and petroleum products in order to undertake various types of developmental works and consumer goods to meet the requirements of the growing population.

Nepal's exports are led by Palm Oil (20.1% of all exports in 2019), Non-Retail Synthetic Staple Fibers Yarn, Knotted Carpets, Soybean Oil and Flavored Water. The leading export partners of Nepal have been India, USA, Germany, People's Republic of China, United Kingdom, France, Italy, Canada, Japan and Bangladesh. This is illustrated in figure 2 which depicts that India, and China constituted about three-fourths of Nepal's total exports in 2019/2020.

Figure 2: Nepal's top exporting countries in 2019

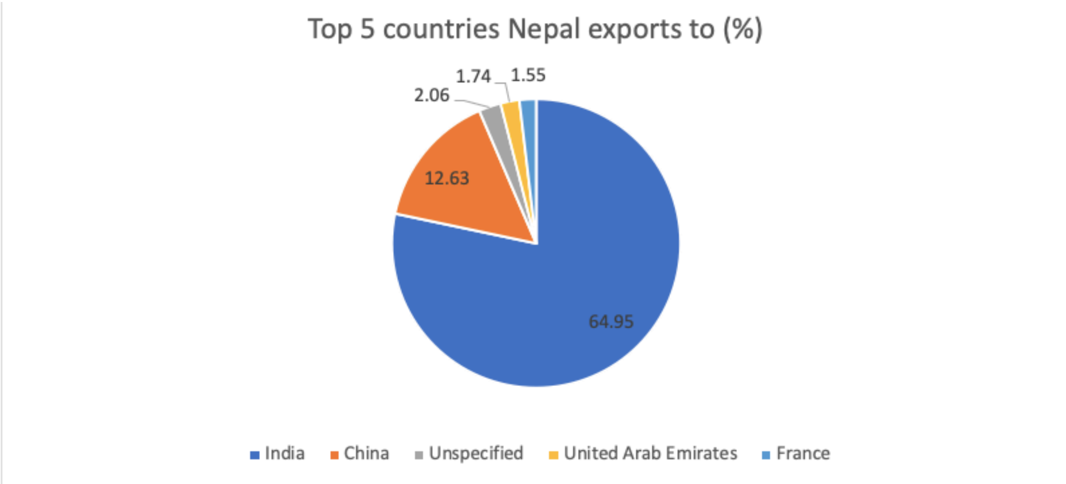

Source: WITS 2019

Figure 3: Nepal's Top Export destination

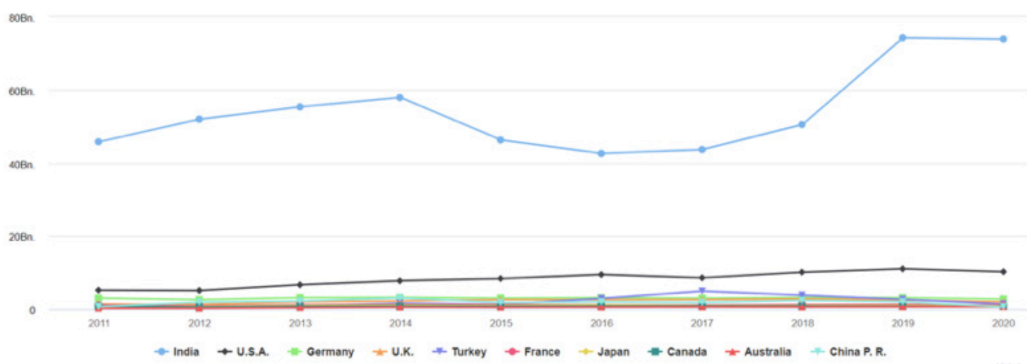

Figure 3 above is obtained from data by the customs department and using R graphics to see the pattern of Nepal's top 10 exporting countries. India, USA and Germany remain Nepal's consistent trading partner for the last decade. Trend shows that Nepal's export to China has been increasing after 2014. The cumulative export from the last 10 years of export shows that following are the top 10 products Nepal has been exporting.

Table 3: Nepal's top export items

S.N.	Product	S.N.	Product
1	Soyabean oil	6	Woven fabric of jute or bast fibers
2	Carpet, knotted of wool or fine animal hair	7	Woven fabric obtained from strip or the like
3	Palm oil	8	Felt
4	Big Cardamo, neither crushed nor ground	9	Mixture of juices
5	Black tea fermented	10	Jute bags and sacks

As discussed earlier, Nepal has been importing over 14 dollars for every dollar of export. The major import for Nepal is petroleum and the country that Nepal exports the most is India. The tables and figures below are the glimpses of Nepal's major importing countries and products. These are also obtained from the data by Nepal customs and Trade and export promotion center. As shown in the figure below over the last 10 years, Nepal imported most from India; imports from China are growing; Argentina, USA, Canada, UAE and Indonesia are Nepal's major import sources. Nepal's major import items as are listed in table 4.

Figure 4 : Nepal's top importing countries

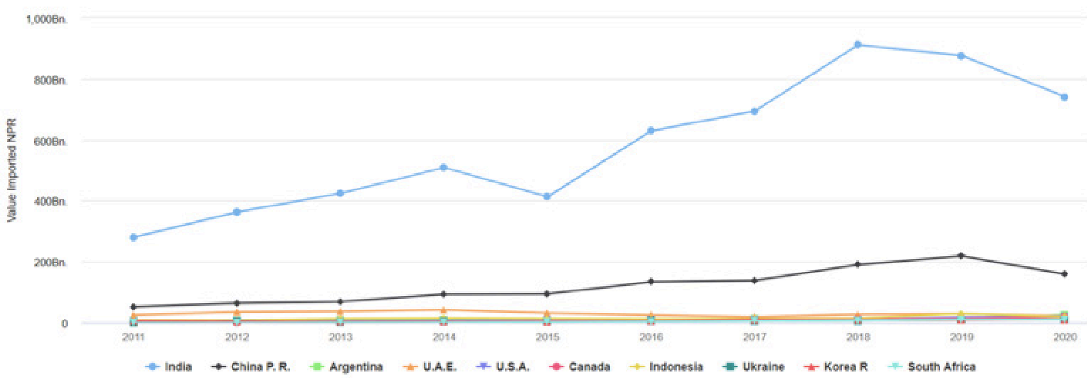

Table 4: Nepal's top imports

S.N.	Products	S.N.	Products
1	High Speed Diesel	6	Coal
2	M.S Billet	7	Flat rolled product of iron of a thickness less than 3mm
3	Crude soyabean oil	8	Gold, semi-manufactured forms
4	Telephone used for cellular or cordless networking	9	Semi-milled or wholly milled rice, whether or not polished or glazed
5	Motor Spirit (Petrol)	10	Liquidified Petrolium Gas (LPG)

While looking into the data and trade trends for Nepal for the past one decade, the following characteristics of Nepal's trade can be observed. First, the commodity pattern of imports and exports indicate that Nepal's foreign trade confirms the comparative advantage theory of international trade. The country's comparative advantage lies in labor intensive manufacturing and agricultural products (MoICS, 2016). This type of trade illustrates traditional theory of trade also known as 'inter industry trade.' Second, Nepal's foreign trade is India dependent. About two-thirds of Nepal's trade is with India. Third, there is a continuous deficit in Nepalese foreign trade. The volume of trade deficit is continuously increasing. Fourth, Nepal's share in total world trade has been declining. Fifth, Nepal remains dependent on a relatively small basket of exports and a few destination markets. These findings also align with the findings from (Pant and Panta 2019, & Thapa 2019).

Furthermore, being a least developed country Nepal enjoys the preferential market access under the WTO's enabling clause. This is a clause that most developed countries grant concessional and/or complete duty free, quota free market access to countries like Nepal under the General System of Preferences (GSP) scheme. This is one of the major reasons for Nepal's exporting to the US and Europe market like France and Germany.

Comparative Advantage and Nepal's trade.

Nepal's export import data for over a decade shows that Nepal has been exporting a small basket of goods and services. This confirms that Nepal's trade is based on comparative advantage. The Nepal trade integration strategy 2010 and 2016 also confirm that the top 10 export items listed above belong to the group of commodities that Nepal has comparative advantage.

Comparative advantage is an economic theory first developed by 19th-century British economist David Ricardo that attributed the cause and benefits of international trade to the differences in the relative opportunity of producing the same commodities among countries. The (NTIS 2016) identifies that Nepal has a comparative advantage on fabric yarn, tea, cardamom, ginger and coffee in South Asia. However, the country has not been able to fully utilize its potential. Adhikari (2021)'s calculation of Revealed Comparative Advantage (RCA) shows that Nepal has comparative advantage in the production of 169 out of the 1,021 products, taken from WTO's HS 4-digit category.

Nepal enjoys comparative advantage in more products than the average countries, the products exported by Nepal are, on average, less ubiquitous than the products exported by most countries. The average ubiquity of the 169 products of Nepal's comparative advantage was found to be about 27.15. This implies that 26 other countries, on average, also enjoy comparative advantage in the products that Nepal exports with comparative advantage (Adhikari 2021). Yet Nepal is far behind on technology and the country's current productive structure is not competent as compared to its competitors.

In 2021, the United Nations Committee for Development Policy (CDP) will graduate Nepal from the least developed country to developing country, which means that Nepal would not be eligible for the LDC benefits. Consequently, the implications could broadly arise from (i) preference erosion in international trade potentially affecting export competitiveness, (ii) reduced policy space, tightening the scope of supporting exporters and domestic market-oriented industries (Razzaque, 2020). There is a need for an export strategy for Nepal in order to keep its export maker growing and unleash its competitiveness. The section below, is an attempt to see whether the free trade agreements would rescue Nepal's international trade after losing the GSP facility once graduated.

Free Trade Agreement and Nepal's Comparative Advantage

After its graduation to a developing country, Nepal needs to still secure the market for its export items. Literatures argue that free trade agreements would result in better market access for the products with comparative advantage. Gallardo (2005) confirms that specialization according to comparative advantage would indeed benefit a country. He also argues that free trade agreements are instrumental for a country to unleash the full potential of its comparative advantage. Furthermore, (IDB,

2003) confirms that free trade agreements eliminate the rule of origin tensions and also reduces the non-tariff measures for the goods with comparative advantage.

To estimate the role of FTA on Nepal's export, this study has used panel data of 10 major export destinations of Nepal between 2010 and 2019, as derived in figure 3. The study also included the top ten major export items of Nepal, derived from table 3, these products are also identified as the products Nepal has a comparative advantage on by (NTIS 2016). The data on export items are retrieved from the portal of Trade and Export Promotion Center (TEPC) of Nepal. Similarly, the data on Macroeconomic indicators—GDP, Inflation, population—are extracted from the World Bank database. Data on exchange rate are taken from the IMF database. The dummy variable Free Trade Dummy is taken from the estimation done by (Cepii—Database). Whereas the data on distance are extracted from (Pt. Bali info iklanindo semesta, 2019)

Methodology

The Gravity model of trade pioneered in the literature of international trade by Tinbergen (1962) is used to analyze the impact of FTA on imports. The model states that the size of the economies positively contributes to bilateral trade while their distance affects negatively. In addition, this study has employed the augmented gravity model of trade. As suggested by the literature, the model is further estimated using the Poisson Pseudo Maximum likelihood method (PPML). As PPML estimator function remedial measure to two particular issues in panel data of international trade: Non-homoscedasticity and zero trade values. (Silva & Tenreyro, 2006). The model estimated as;

$$\begin{aligned} Export_{ijt} = b_0 &+ b_1 lnGDP_{it} + b_2 lnGDP_{jt} + b_3 lndistance_{ijt} + b_4 lnpop_{it} \\ &+ b_5 lnpop_{jt} + b_6 inflation_{it} + b_7 inflation_{jt} + b_8 FTA_{ij} \\ &+ b_9 Governance_{it} + b_{10} Governance_{jt} \\ &+ b_{11} FTA_{ij} * Governance_i + b_{12} FTA_{ij} * Governance_j \\ &+ \varepsilon_{ijt} \end{aligned}$$

where,

$Export_{ijt}$= Export of Nepal (i) to other countries (J) in time period t

$lnGDP_{it}$ = Log of GDP of exporter

$lnGDP_{jt}$ = Log of GDP of importers

$lndistance_{ijt}$ =Log of distance from exporter to the importer's capital city

$lnpop_{it}$ = Log of population of exporter

$lnpop_{jt}$=Log of population of importer

$inflation_{it}$= inflation of exporter

$inflation_{jt}$= inflation of importer

FTA_{ij} = FTA dummies 1 if both the countries are member of common FTA

$Governance_{it}$ = Governance of exporter

$Governance_{jt}$ = Governance of importer

$FTA_{ij} * Governance_i$= interaction between FTA and governance of exporter

$FTA_{ij} * Governance_j$= interaction between FTA and governance of importer

ε_{ijt} = Stochastic error term

Findings and Discussion

	(1)	(2)	(3)
VARIABLES	OLS	(FE)	(PPML)
Log of GDP of exporter in USD	4.341		2.309*
	(3.330)		(1.328)
Log of GDP of importer in USD	-3.820***	-3.910***	-0.269
	(1.096)	(1.197)	(0.659)
Log of population of exporter	-28.824		-23.16**
	(20.666)		(9.375)
Log of population of importer	4.905***	4.983***	0.975
	(1.004)	(1.092)	(0.631)
Distance to capital cities	3.844***	3.920***	1.763***
	(1.057)	(1.148)	(0.604)
Governance index of exporter	3.943***	3.979***	2.236*
	(0.574)	(0.604)	(1.192)
Governance index of importer	2.199		1.455***
	(3.765)		(0.382)
inflation (CPI) of exporter	0.118		0.0671**

	(0.153)		(0.0332)
inflation (CPI) of importer	-0.008	-0.013	0.00931
	(0.091)	(0.101)	(0.0433)
1 if both partners are member of common FTA			5.275***
			(0.949)
FTA_Governance_exporter			-1.394
			(1.136)
FTA_Governance_importer			3.359***
			(0.784)
Constant	392.483	1.908	335.4**
	(301.530)	(6.858)	(135.0)
	95	95	
Observations	0.558	0.545	100
R-squared			0.941

Standard errors are in parenthesis
*** p<0.01, ** p<0.05, * p<0.1

Column 1 is the ordinary least square regression, column 2 is the time fixed effect and column 3 is the PPML estimator regression used to eliminate the effect of Non-homoscedasticity and zero trade values in panel data. The main variable of interest here was the free trade agreement, which is statistically significant for the export of 10 products that Nepal has comparative advantage on, to the countries that Nepal has been exporting in the last one decade. Among the list of the countries presented Nepal has a free trade agreement only with India, Nepal's export to other countries are currently under the GSP quota, which will be eliminated soon as Nepal will graduate as a developing country. The evidence from this regression shows that, free trade agreement with its trading partner is statistically significant for Nepal.

Conclusion

This research shows that in the last 10 years, Nepal traded with almost 190 countries. The imported commodities ranged from basic goods to luxurious goods as well as labor intensive goods to capital intensive goods. Despite being an agriculture intensive economy and having comparative advantage on the agricultural products Nepal imported large amounts of agricultural goods from India and China. Such goods included meat, milk, rice, vegetables from India and onion, fish, butter, garlic, apples from China.

The import list did not show any input type commodities, it mostly shows that the country has been focusing on the consumer goods only; this also shows that there is very less production and value creation happening in the economy. In the

exported items there is an overwhelming domination of woolen goods (carpets, woolen shawls, scarves, mufflers) and cotton goods (cotton dresses, suits) as well as agricultural products such as (cardamom, juice, tea, ginger and coffee). After graduating as a developing country, Nepal will lose its preferential market access and quotas to export which would result in increasing the cost of Nepali export and the demand for those items might not be as usual.

On the bright side as pointed out by Adhikari (2021), Nepal has a comparative advantage over 169 products; Nepal should focus on increasing competitiveness in light manufactured goods. Xu and Hager (2017) further confirm that Nepal can excel on light manufactured goods and handicrafts. Furthermore, to sustain and increase the current trade pattern on the exporting commodities with the comparative advantages Nepal should join the FTA with its current trade partners.

References:

Acharya, K. R. (2019). Nepalese Foreign Trade: Growth, Composition, and Direction. NCC Journal, 4(1), 91-96. ()

Adhikari, S. (2021). Addressing Trade Deficit of Nepal: Nepal's Productive Structure and Avenues for Diversification. Policy Research Institute. (10.13140/RG.2.2.23695.51366)

Cepii—Database. Retrieved April 27, 2021, from http://www.cepii.fr/cepii/en/bdd_modele/bdd.asp

Gallardo, J. L. (2005). Comparative advantage, economic growth and free trade. Revista de Economia Contemporânea, 9(2), 313–335. https://doi.org/10.1590/S1415-98482005000200004

(IDB, 2003), The impact of Free Trade Agreements on the Pattern of Trade, eeting of the Trade and Integration Network Inter - American Development Bank, Washington, D.C. MAY , 29 - 30, 2003, retrieved from (https://publications.iadb.org/publications/english/document/The-Impact-of-Free-Trade-Agreements-on-the-Pattern-of-Trade.pdf)

Ministry of Finance (2019). Annual economic survey May 2019, Research unit, Ministry of Finance, Government of Nepal. Retived from (https://mof.gov.np/uploads/document/file/Economic%20Survey%202019_20201125024153.pdf)

MoICS, (2016). Review of Nepal Trade Integration Strategy (2010),

Nepal Rastra Bank (2019). Quarterly economic bulletin, December 2019. Research and Statistics Department, Nepal Rastra Bank. (https://www.nrb.org.np/category/economic-bulletin/quarterly-economic-bulletin/)

Nepal Rastra Bank (2020). Quarterly economic bulletin December 2020. Research and

Statistics Department, Nepal Rastra Bank. ((https://www.nrb.org.np/category/economic-bulletin/quarterly-economic-bulletin/)

NTIS (2016). Nepal Trade Integration Strategy 2016. Ministry of Industry Commerce and Supplies, Government of Nepal.

Pant, B., & Panta, R. K. (2009). Export diversification and competitiveness: Nepal's experiences. NRB Economic Review, 21, 52-78.

(Pt. Bali info iklanindo semesta, 2019), https://www.company-isting.org/pt_bali_info_iklanindo_semesta.html

Razzaque, M. A. (2020). Nepal's Graduation from the Least Developed Country Group: Potential Implications and Issues for Consideration. United Nations, ESCAP.

Silva, J. S., & Tenreyro, S. (2006). The log of gravity. The Review of Economics and statistics, 88(4), 641-658.

Thapa, S. B. (2019). Nepal's Trade Flows: Evidence from Gravity Model. NRB Economic Review, 24(1), 16-27.

Tinbergen (1962). Tinbergen, J. (1962). Shaping the world economy; suggestions for an international economic policy.

Trade and Export Promotion Center, Department of Commerce, Nepal (https://nepaltradeportal.gov.np/web/guest/data-visualization).

World Bank (2020), Ezemenari,Kenechukwu Maria; Joshi,Nayan Krishna; Blum,Florian Michael; Varela,Gonzalo J.; Ganz Carulla,Federico.2021. Nepal Development Update: Harnessing Export Potential for a Green, Inclusive, and Resilient Recovery (English). Washington, D.C.: World Bank Group. http://documents.worldbank.org/curated/en/332751617996242148/Nepal-Development-Update-Harnessing-Export-Potential-for-a-Green-Inclusive-and-Resilient-Recovery

Entrepreneurship

Shreya Subedi

"Being an entrepreneur simply means being someone who wants to make a difference to other people's lives."

— Sir Richard Branson, Founder, Virgin Group

The history of humankind has been that of progress. Starting with hunting and gathering, we slowly developed into a civilization with agriculture, industries, and technology. This development took us thousands of years. An ordinary individual from today enjoys a vastly richer life than one from any other era in history. And a particular breed of humans have been at the forefront of this progress -- the entrepreneurs.

Entrepreneurs are innovators who use their skills, intelligence, capabilities, and knowledge to create new ideas, strategies, processes, products, and services that benefit society by solving problems. Their entrepreneurship is what boosts human prosperity and progress (Butler, 2020). They continually innovate. Innovation never stops; it keeps on happening and new ways of doing things are always discovered. Innovation is at the heart of change and is the core value of entrepreneurship. However, being an entrepreneur is not limited to being innovative. Entrepreneurship includes various other aspects such as risk-taking, management, opportunity identification, multitasking and others. It is the fourth unseen factor of production amongst the well-known three namely land, labor, and capital. These three factors of production cannot be used effectively unless an entrepreneurial mind directs these factors.

The word entrepreneur originates from a 13th-century French verb, entreprendre, meaning "to do something" or "to undertake." By the 16th century, the noun - entrepreneur, was being used to refer to someone who undertakes a business venture. The first academic use of the word was in 1730 by economist Richard Cantillon, who identified the willingness to bear the personal financial risk of a business venture as the defining characteristic of an entrepreneur. Jean Baptiste Say and John Stuart Mill in the 1800s stressed the role of an entrepreneur as someone who creates value by moving resources out of less productive areas and into more productive ones. Mill, later on, went on to define an entrepreneur as someone who assumes financial risk but does not actively participate in the day-to-day operations

or management of the firm effectively separating entrepreneurship from other forms of business. Joseph Schumpeter and Israel Kirzner went on to define the role of an entrepreneur in more detail. While Schumpeter stressed the role of an entrepreneur as an innovator, Kirzner viewed entrepreneurship as an equilibrating force in which entrepreneurs discover previously unnoticed profit opportunities and act on them. While identifying new resources and introducing the product to the market, the entrepreneur deals with uncertainty about the future which was defined by Frank Knight (1921). He stated that entrepreneurs cannot insure against the probability that new goods and services will not be liked. Entrepreneurs bear the burden of the uncertainty associated with the market process. Entrepreneurs take on risks, they innovate, but they also engage in mundane activities such as arbitraging between areas of high and low demand. The thing that all entrepreneurs have in common is the desire to discover and exploit profit opportunities (Hall, Sobel, 2006). Entrepreneurs are always in search of new opportunities to exploit, they are always in search of new possible combinations of resources. A good entrepreneurial environment maximizes the number of combinations and gives rise to new entrepreneurial products. There might be multiple entrepreneurial innovations every year however not all of these ideas are good ones that can survive in the market.

Markets are ever-changing. They create new resources and new gaps. The products or services created by entrepreneurs might not be able to survive in the changing market environment. In a market economy, it is the profit and loss system that is used to sort through these new resource combinations discovered by entrepreneurs, discarding bad ideas through losses and rewarding good ones through profits. This helps in freeing productive resources that might be channelled by other entrepreneurs to produce better ideas. Typically, a fifth of new businesses fail within one year, a third within two years, and around half within five (US Small Business Administration Office of Advocacy 2014). Entrepreneurship effectively directs resources to produce products that are profitable, useful, and favourable to a mass of people.

Other than the fact that entrepreneurship directs resources into useful areas it is also an accelerator for future growth. The development of one product from useless resources by an entrepreneur can give rise to the production of other products. For example, the invention of silicon computer chips through sand (Drucker 1985) helped in the innovation of new products having a greater value like smartphones, robots and driverless cars. Similarly, the discovery and distribution of the internet gave rise to digital media and marketing. Innovation and entrepreneurship are not just about new gadgets. According to Ridley (2020), entrepreneurship also acts as a great equalizer. 80 years back there were items and products that only

high earning people could afford whereas low earning members of the society could not even dream of having them. But due to entrepreneurship and innovation, commercialization of these products allowed even middle-class people to own these products. For example, cars were considered a luxurious good before Ford commercialized them. Now they are products that can be afforded by many. Similar can be seen in the case of mobile phones and other machineries like computers, washing machines, refrigerators and more. Rich or poor, everyone can enjoy these products with similar features and functionality. This has helped ease the divide between various classes of people and people throughout various spheres of life can enjoy the same thing.

Additionally, entrepreneurship also creates employment opportunities. When an entrepreneur creates a new idea, product, or service they usually build new enterprises to execute the idea for which new people are employed. Entrepreneurship also directs human resources along with other resources into a productive sector. Entrepreneurs not only improve the livelihood of people by providing them employment but also improve the lives of all individuals by innovating products, services and ideas that help ease life and make it simpler. For example, washing machines make it easier for people to wash their clothes, the dishwasher makes it easy for people to wash their dishes, refrigerators make it easy for people to store food, induction and stoves make it easier for people to cook, internet and technological devices such as smartphones and computers help people remain connected and gain knowledge. Entrepreneurship has eased people's lives and helped people bring everyone closer.

Many entrepreneurs are highly dedicated and motivated individuals who aim to build a name for themselves and earn for themselves. Profit is a big motivating factor for entrepreneurs however with that being said it is not necessarily the only factor of motivation. Entrepreneurs are motivated by their own will to start something new and deal with challenges. Some entrepreneurs are already successful yet still innovate and create new products and services because it is what drives them. These kinds of people are called serial entrepreneurs. These motivating factors of entrepreneurship end up helping ease the life of thousands of people. The profit motive of entrepreneurs helps numerous people get jobs, enjoy better products and services, direct resources into effective services, ease the way of life and enhance the economy.

Nepal is a booming country for entrepreneurship. There are hundreds of problems around us and one of the best ways to solve problems is through entrepreneurs. Potential entrepreneurial opportunities have not been tapped in yet.

This might be because Nepal and Nepalis are still very sceptical about the whole idea of entrepreneurship. Factors such as capital, freedom of innovation and action, taxation, regulation, management quality, and the country's legal framework and institutions also play a significant role in enhancing entrepreneurship in a country. Ideas like rule of law, limited government, free market, strong property rights are also very important to enhance entrepreneurship.

What offers hope in Nepal is that the new generation is slowly taking steps towards entrepreneurship. In comparison to the past, many new enterprises are now being operated by young entrepreneurs. Some of these young entrepreneurs have successfully tapped into the gaps of the market and created useful services for the general public. One great example of this can be ride-sharing apps that came about to bridge the gap of transportation. Ride-sharing apps like Tootle and Pathao have successfully established a service of transportation that has not only made the lives of common people easier and swift but has also provided vast employment opportunities for people. Similarly, product delivery services like daraz, thulo.com have also created a portal for suppliers and consumers to meet and provide swift delivery services. These services not only help the consumers save time and money but also help suppliers increase their customer base. One can see various new enterprises in social media like Instagram that provide various products and services some of which are even custom made.

Nepal is surely taking steps towards embracing entrepreneurship however, many legal and regulatory hurdles have to be crossed over to make the establishment and operation of new enterprises easier in Nepal. The country, to promote entrepreneurship, must harmonize and simplify the legislative procedures to ease up the process of opening and operating an enterprise. Moving forward, the country needs to focus on increasing the culture of angel investors and venture capitalists and make laws that make it easier for entrepreneurs to reach out to such investors. Similarly, intra-sectoral collaboration between the government, private sector and the civil sector is a necessary factor to reduce the learning gap and information inefficiencies related to entrepreneurship ecosystem development (Kunwar, 2018). Additionally, Nepal needs to engage its population further into entrepreneurial ventures by providing skill training and through evidence based learning that can be contextualized in case of Nepal. Entrepreneurs need a platform to experiment with new technologies and products without the fear of repercussions and if the country can deliver on it only then can we say that we have created an environment viable for entrepreneurship in Nepal.

नागरिक समाज

विद्यालक्ष्मी महर्जन

नागरिक समाजको अवधारणा

नागरिक समाज भनेको के हो र यसले हाम्रो व्यक्तिगत र सामाजिक जीवनमा खेल्ने भूमिकाबारे लामो समयदेखि विभिन्न विद्वानहरूले फरक फरक मत राखेका छन् । साधारणतः नागरिक समाज भन्नाले राज्य र राजनीतिक प्रक्रिया र बजारमा हुने खरिद विक्रीबाट अलग रही व्यक्तिहरूबीच एकअर्कासँग हुने अन्तरक्रियालाई बुझ्ने गरिन्छ । तर नागरिक समाजको अवधारणामा व्यक्तिहरूबीचका परिवारिक सम्बन्धहरू भने समावेश गरिँदैन । नागरिक समाजको परिभाषामा एकमत नभएपनि, नागरिक समाजका प्रायः परिभाषाहरूमा यी न्युनतम आधारहरू समावेश गरिएको हुन्छ । नागरिक समाज भनेको के हो र लोकतान्त्रिक समाजमा यसको भुमिका कस्तो हुन्छ भन्नेबारेमा बहस र चर्चा भने अझै जारी छ ।

बेलायतको लण्डन स्कूल अफ इकोनोमिक्सको सेन्टर फर सिभिल सोसाइटीले नागरिक समाजलाई गरेको परिभाषालाई मार्टिन चौतारीद्वारा प्रकाशित 'लोकतन्त्रमा नागरिक समाजः २५ वर्षको समीक्षा (२०७७)' पुस्तकमा यसरी अनुवाद गरिएको छः

"अरू कसैको दबाबमा नआई साझा स्वार्थ, उद्देश्य र मान्यता बोकेका व्यक्तिहरूको निश्चित सामूहिक प्रयत्नलाई नागरिक समाज भन्न सकिन्छ । सिद्धान्ततः यसका संरचनात्मक स्वरूप राज्य, परिवार र बजारभन्दा पृथक हुन्छन्, यद्यपि व्यवहारमा राज्य, परिवार र बजारका आपसी सीमाहरू प्रायः जटिल, धूमिल र 'नेगोसिएटेड' हुन्छन् ।"

माथिको परिभाषाबाट पनि स्पष्ट हुन्छ की हाल विद्यमान नागरिक समाज र यिनको अभ्यास, काम र उद्देश्यहरू विविधतायुक्त छ । नागरिक समाज र यसको राज्य, परिवार र बजारसँगको सम्बन्ध सँधै प्रष्ट छुट्टिएको हुँदैन । जस्तै नेपालमा विभिन्न उद्देश्य र कर्तव्यहरू भएका धेरै प्रकारका गैरसरकारी संघसंस्थाहरू, स्वयंसेवी संस्थाहरू, परोपकारी संघसंस्थाहरू, प्राज्ञिक संस्थाहरू, आमा समूह, टोल सुधार समिति देखि अनौपचारिक समूहहरूलाई पनि नागरिक समाजकै अंगका रूपमा बुझ्ने गरिन्छ । यसरी हेर्दा सबैखाले सामूहिक कसरतहरू नागरिक समाजको फराकिलो दायराभित्र समाविष्ट हुने देखिन्छ । तर के यही बुझाई अनुरूप नेपालमा सक्रिय सबैखाले गैरसरकारी र स्वयंसेवी संघसंस्थाहरूलाई नागरिक समाज भन्न मिल्छ? यस प्रश्नको उत्तर खोज्नु अघि नेपालमा नागरिक समाजको इतिहास र समयकाल अनुसारका यसका परिवर्तित स्वरूपहरूबारे चर्चा गर्नु हाम्रो लागि उपयोगी हुनसक्छ ।

नेपालमा नागरिक समाज र लोकतन्त्र

नेपालमा नागरिक समाजको इतिहासलाई प्रायः देशको राजनीतिक व्यवस्थामा भएका परिवर्तनहरूसँग जोडेर हेर्ने गरिन्छ । राणाकाल देखि राजतन्त्र हुँदै वर्तमान गणतान्त्रिक व्यवस्थासम्म आइपुग्दा नेपालीहरूको अधिकार प्राप्ति र संरक्षणका लागि थुप्रै आन्दोलनहरू नागरिक समाजले हाकेको छ । शासकीय कार्यभार सम्हालेका व्यक्ति र

संस्थाले नागरिक अधिकार दमन हुने गतिविधि गर्दा र निरंकुशतातर्फ अग्रसर हुँदा नागरिकहरूले संगठित रूपमा प्रतिरोध गर्ने गरेको छन् । उदाहरणका लागि वि. सं. २०७८ सालमा संविधान विपरित गरिएको संसद विघटनलाई लिएर प्रधानमन्त्री केपी ओली नेतृत्वको सरकारको विस्थापन र लोकतन्त्रको संरक्षणका लागि नागरिक आन्दोलनको सुरूवात भयो । त्यस्तै वि. सं २०६२-२०६३ को दोस्रो जनआन्दोलनमा शाही शासनको निरंकुशताको प्रतिरोधमा सर्वसाधारणलाई सडकमा परिचालन गर्नुमा नागरिक समाज जिम्मेवार थियो । नेपालको राजनीतिक इतिहासमा सत्ता र सत्तासीन व्यक्तिका प्रतिगामी कदमहरूका विरोधमा भएका थुप्रै आन्दोलनहरूमा नागरिक समाजले नेतृत्वदायी भुमिका निर्वाह गरेको छ ।

नेपालको नागरिक समाजको अभ्यासलाई देशमा विकसित हुदैं गरेको लोकतान्त्रिक सँस्कृतिसँग जोडेर बुझ्नु महत्वपुर्ण छ । नेपाली भाषामा 'नागरिक' शब्दको प्रयोगबारेमा लेख्दै मानवशास्त्री मुक्त एस्. तामाङ्ग यो शब्द ' प्रजा' शब्दले वोध गराउने अवधारणाको विपरित अर्थ लाग्ने बताउनुहुन्छ । वि. सं. २०४६ साल पछि सामन्ती शासनको विघटनसँगै उदय भएको कल्याणकारी राज्य व्यवस्थासँगै नागरिकताको अवधारणाको पनि विकास भएको तामाङ्ग बताउँछन् । नागरिक शब्दले समान अधिकार र कर्तव्यको बोध गराउँछ । यसअनुसार हेर्ने हो भने नेपालमा लोकतान्त्रिक व्यवस्थाको प्रारम्भ र यसलाई मलजल गर्ने र संस्थागत गर्ने प्रयासहरूको समानान्तरमा नागरिक समाजको विकास भएको बुझ्न सकिन्छ । वि. सं. २०४६ सालको परिवर्तन अघि पनि राणाकालदेखि पञ्चायतकालसम्म निरंकुशताको अन्त्य गर्न, नेपाली जनताको हकहितबारे आवाज उठाउन, र नागरिक अधिकार हरूको प्राप्तिका थुप्रै व्यक्ति र संगठनहरू संघर्षरत थिए । तर तानाशाही व्यवस्था र यसले समाजमा कायम गरेको नियन्त्रणका माझ नागरिक समाजका यी प्रारम्भिक प्रयत्नहरूलाई खुला रूपमा अघि बढ्न सहज वातावरण थिएन । यस्तो संकुचित राजनीतिक पृष्ठभूमीमा नागरिक समाजले फस्टाउने र आफ्नो भुमिकालाई अझै वृहत र प्रभावशाली बनाउने अवसर निकै सिमित थियो ।

तर नेपाल अधिराज्यको संविधान, २०४७ ले विचार र अभिव्यक्तिको स्वतन्त्रता, बिनाहातहतियार शान्तिपूर्वक भेला हुने स्वतन्त्रता, संघ र संस्था खोल्ने स्वतन्त्रतालाई नेपाली नागरिकको मौलिक हकको रूपमा मान्यता प्रदान गर्यो । संविधानले सुनिश्चित गरेको यही हकका आधारमा नेपालमा थुप्रै संगठनहरू गठन हुन थाले । यसले सार्वजनिक महत्वका विषयमा छलफल र बहस गर्ने वातावरणलाई फराकिलो गर्ने काम गर्यो । यसले नागरिक समाजलाई फस्टाउनमा पनि महत्वपुर्ण भुमिका खेल्यो ।

लोकतन्त्रमा नागरिक समाजको भूमिका

कुनै वाधा व्यवधानबिना कुनै निश्चित उद्देश्य लिएर व्यक्तिहरू संगठित हुन आवश्यक पर्ने स्वतन्त्रता सुनिश्चित भएमा नै नागरिक समाज अघि बढ्न सक्छ । जसका लागि लोकतान्त्रिक व्यवस्था हुनु अपरिहार्य हुन्छ । त्यसैगरी लोकतन्त्रिक सँस्कृतिको विकास र विस्तारका लागि नागरिकहरूको सहभागिता आवश्यक हुन्छ । उनीहरु आफ्ना साझा सरोकारको विषयमा एकअर्का छलफल गर्न, आफ्ना विचारहरू राख्न र समाजका अन्य व्यक्तिहरूसँग सहकार्य गर्न ईच्छुक हुनुपर्छ । यसरी राष्ट्रिय र स्थानीय तहमा, आफ्ना छरछिमेकमा, हुने सार्वजनिक बहस र अन्तरक्रियामा सबै सक्रियरूपमा सहभागी भएमा लोकतन्त्रलाई जीवन्त बनाइ राख्न मद्दत पुग्छ ।

लोकतन्त्रमा कानुनको दृष्टिमा सबै समान हुन्छन् भन्ने गरिन्छ । यो समानता नै नागरिक समाजको एउटा

महत्वपुर्ण आधारस्तम्भ हो । नेपाल जस्तो विविधता भएको समाजमा विभिन्न धर्मिक, भाषिक, जातीय र सांस्कृतिक पृष्ठभूमीका व्यक्ति र समुदायहरू हुन्छन् । समाजमा यस्ता भिन्नताहरूको आधारमा हुने असमान व्यवहार र विभेद लोकतान्त्रिक समाजका लागि घातक हुन्छ । समाजमा देखिने यी विभेदहरूबाट नागरिक समाज पनि अछुतो रहन सक्दैन । नागरिक समाज पनि यस्ता असमानताहरूमा आधारित भएर नै निर्मित भएमा यसमा सबैले अपनत्व महसुस गर्दैनन् । यसकारण आफ्नो लक्ष्यअनुरूप सबैको साझा चासोको विषयमा आवाज उठाउने कर्तव्यबाट चुक्ने खतरा रहन्छ । त्यसैले नेपाल जस्तो जातीय, क्षेत्रीय, लैङ्गिक असमानताहरू जरा गाडेर रहेको मुलुकमा संविधान प्रदत्त कानुनी समानतालाई साक्षात बनाउन पनि नागरिक समाज लाग्नुपर्छ । जुन समाजमा सबै नागरिकहरूले एक अर्कालाई समान ठान्छन्, त्यस्तो समाजमा नै हरेक व्यक्तिको विचार र आवाजको कदर हुन्छ । यसखाले समानता सुनिश्चित गर्नका लागि कानुनी प्रावधानहरू मात्र पर्याप्त हुँदैन । त्यसैले समाजमा विभेदमा परेका समुदायहरूका लागि आफ्नो विचार, भोगाइ र मुद्दा उठाउने अवसर र स्थान (स्पेस) बनाउन नागरिक समाजको महत्वपुर्ण दायित्व हुन्छ ।

के नेपालमा नागरिक समाजका मौलिक स्वरूपहरू छन् ?

नागरिक समाजको विकासलाई लोकतन्त्रको औपचारिक स्थापनासँग जोडेर हेर्दा नेपालमा यसको ईतिहास निकै छोटो रहेको पनि लाग्नसक्छ । राज्यसँग प्रत्यक्ष रूपमा अन्तरक्रिया गर्ने समूहहरू, जस्तै गैरसरकारी संघसंस्थाहरू, स्वयंसेवी संस्थाहरू, प्राज्ञिक संस्थाहरूलाई मात्र नागरिक समाजका रूपमा बुझ्दा नेपालमा सक्रिय रहेका विभिन्न जनहितकारी, साँस्कृतिक, धार्मिक, परोपकारी समुहहरू, अनौपचारिक समूहहरूलाई नागरिक समाज भन्ने वा नभन्ने भन्ने दुविधा हुनसक्छ । तर खास गरेर धेरैको मनमा उब्जिने प्रश्न भनेको के परम्परागत संस्था र शासकिय अभ्यासहरू, जस्तै नेवाः समुदायको गुठी, मगर समुदायको भेजा आदिलाई नागरिक समाजको मौलिक स्वरूपहरूका रूपमा हेर्न मिल्छ ? यसैबारे थोरै चर्चा गर्नु हाम्रो लागि उपयोगी होला ।

नेवाः समुदायको गुठीलाई हेर्ने हो भने कामको प्रकृति अनुसार विभिन्न गुठी सञ्चालनमा रहेका हुन्छन् । यस समुदायमा सना गुठी, सी गुठी जस्ता जन्मदेखि मृत्युसंस्कार चलाउने गुठीहरू र चाडपर्व विशेष गुठीहरू पनि हुन्छन् । गुठीले आफ्ना सदस्य घरपरिवारसँग सामूहिक रूपमा धार्मिक, साँस्कृतिक कार्यहरू गर्नुका साथै समुदायको आवश्यकताअनुसार गतिविधिहरू गर्दछ ।

मगर समुदायमा पनि कुनै निश्चित स्थानमा बसोबास गर्ने परिवारहरू मिलेर भेजा बनेको हुन्छ । भेजाले पनि धार्मिक, साँस्कृतिक कार्यहरू अघि बढाउनुका साथै सदस्यहरूको जीवनलाई सहज बनाउन एक अर्कालाई कसरी सहयोग गर्ने, आर्थिक गतिविधिका लागि आवश्यक नियमहरू बनाउने र पालन गराउने गर्दछ । यसले समुदायमा रहेको श्रोतहरूको उपयोग र व्यवस्थापनसम्बन्धी काम पनि गर्ने गरेको छ ।

देशमा आएको राजनीतिक र आर्थिक परिवर्तनहरूसँगै गुठी र भेजा जस्ता संस्थाहरूले तीनका समुदायमा निर्वाह गर्ने भूमिका खुम्चिएको छ । तर यिनको बद्लिँदो भुमिकामा नै पनि के यी संस्थाहरूलाई नागरिक समाजका रूपमा चित्रण गर्न सकिन्छ ? नागरिक समाजका अध्ययताहरूले यी संस्थाहरूको सदस्यता लिनमा हुने सीमा, यिनको काम र कर्तव्यमा रहेका सीमितताका कारणले नागरिक समाजको आधुनिक परिभाषामा समावेश नहुने विचार राख्दछन् । मानवशास्त्री मुक्त एस्. तामाङ्गले यिनलाई स्वंसहयोगी (कभ्ाी-जभ्ाउि) समूहका रूपमा वा सामाजिक संस्थाको रूपमा बुझ्नुपर्ने बताउँछन् ।

नागरिक समाज र राज्य

स्वयंसेवी संस्थाहरू, जनहितकारी, साँस्कृतिक, धार्मिक, परोपकारी समूहहरू पनि नागरिक समाजकै अंगको रूपमा हेर्ने गरिन्छ। यी संस्थाहरूले समाजमा सबैलाई आवश्यक पर्ने सेवा सुविधाहरूको व्यवस्थापन गर्ने देखि सामाजिक समस्याहरूमा जनचेतना अभिवृद्धि गर्ने आदि जिम्मेवारी लिएका हुन्छन् । उदाहरणको लागि आमा समूहहरू र माः पुचः हरूले आफ्नो टोलमा भएमा आमाहरूलाई सँगठित गरी उनीहरूलाई आर्थिक सीपहरू सिकाउने, आफ्नो छर छिमेकमा सरसफाई गर्ने आदि कार्यहरू गर्ने गर्दछन् । यसरी नै अन्य सामाजिक, धार्मिक, परोपकारी समुहहरूले आवश्यकता अनुसार सार्वजनिक सेवाहरू दिने गरेका छन् ।

नागरिक समाजको अभ्यास हेर्ने हो भने यिनको कर्तव्यहरूमध्ये जनहितकारी गतिविधिहरू पनि व्यापक छ । समाजमा रहेका शिक्षा, स्वास्थ्य, खानेपानी, जस्ता सेवाहरूको माग पुरा गर्ने जनहितकारी, धार्मिक, परोपकारी समुहहरू पनि नागरिक समाजकै रूपमा बुझ्ने गरिएको छ। खास गरेर राज्यको कमजोर पहुँच भएको क्षेत्रहरूमा यी संस्थाहरूले समुदायका व्यक्तिहरूलाई संगठित गर्ने, श्रोत संकलन गरी आफ्ना क्षमताअनुसार समुदायका आवश्यक पर्ने सेवाहरूको प्रयोजन गर्न महत्वपुर्ण भुमिका निभाएका छन् ।

तर राज्यको उपस्थिति समयानुसार अझै वृहत हुने क्रममा राज्यले नागरिकहरूको हरेक आवश्यकताहरू पुरा गर्ने जिम्मेवारी लिँदै गर्दा नागरिक समाजको भुमिका खुम्चिँदै जाने गर्दछ । यसले गर्दा लामो समयदेखि आफ्नो आवश्यकता आफैले पुरा गर्न बनाइएका समूह र संस्थाहरूको भूमिकाको क्षय भई राज्यसँगको निर्भरता बढ्दै जाने खतरा रहन्छ । यसैको नतिजा स्वरूप हुनसक्छ हाल समाजमा रहेका हरेक समस्यमा 'सम्बन्धित निकायको ध्यान पुगेन' भन्ने गरिन्छ । यसले राज्यसँगको नागरिकहरूले गर्ने अपेक्षाहरूमा पनि वृद्धि भएको रूपमा बुझ्न सकिन्छ ।

यसरी राज्यको भूमिका र पहुँच असीमित हुँदै जाँदा नागरिक समाजको भुमिका भने संकुचित हुन्छ । नागरिक समाजको यस्तो क्षयीकरणले गर्दा नागरिकहरू आफ्नो स्वयंको र सामूहिक कसरतहरूमा भन्दा पनि बढी राज्यमा भरपर्न थाल्छन् । यसले गर्दा उनीहरूको व्यक्तिगत स्वतन्त्रतामा पनि आँच आउनसक्छ । किनभने हाम्रो जनजीवनसँग नजिकै जोडिएको तल्लो तहमा हुने श्रोत व्यवस्थापन र प्रयोजनका सम्बन्धमा राज्यको सक्रियता बढदै जाँदा नागरिकहरूले यी विषयमा आफैले निर्णय लिनसक्ने क्षमतामा पनि वाधाहरू आउन पुग्छ । यसका साथै नागरिक समाज अन्तर्गत पर्ने विभिन्न संस्था र सामूहिक प्रयत्नहरूमा सदस्यहरू आफुले चाहेअनुसार सहभागी हुन वा छोड्न स्वतन्त्र हुन्छन् । त्यसैले नागरिकको व्यक्तिगत स्वतन्त्रता बचाउन र यसलाई अभिवृद्धि गर्नका लागि नागरिक समाजको अभ्यास महत्वपुर्ण हुन्छ ।

अन्तमा

नागरिक समाजका अनेकौं आयामहरू छन् । आधुनिक लोकतान्त्रिक समाजमा नागरिकका अधिकार र स्वतन्त्रताहरूको रक्षा गर्न र सत्तामा रहेकाहरूलाई जनता प्रति जवाफदेही बनाउनमा यिनको प्रमुख भुमिका रहेको हुन्छ । त्यसै ले पनि नागरिक समाजलाई नागरिक स्वतन्त्रताको पहरेदार मानिन्छ । लोकतन्त्रिक अभ्यास सँगसँगै नागरिक समाजभित्र जनहितकारी कार्यहरू पनि रहेको हुन्छ । नागरिकहरू सामूहिक रूपमा अघि बढाउने सार्वजनिक सरो कारका कार्यहरू पनि नागरिक समाज अन्तर्गत पर्दछ । यसर्थ नागरिक समाजको कुनै पनि व्यक्तिको राजनीतिक र सामाजिक जीवनसँग अभिन्न सम्बन्ध रहेको हुन्छ ।

सहिष्णुता

सौजन खापुङ्ग

अर्थशास्त्रको सुरुवाती कक्षाहरुमा सिकाइने पहिलो कुरा मध्ये एउटा भनेको “सबैको आआफ्नो प्राथमिकता हुन्छ” भन्ने भनाई हो । यसको अर्थ कसैलाई शास्त्रीय संगीत मन पर्ला भने कसैलाई आधुनिक । त्यस्तै कोही कोही मांसाहारी भोजन खान रुचाउँछन होला भने कोही कोही शाकाहारी भोजनमा मात्र सिमित हुन्छन् होला । कसैलाई एकान्तमा बस्ने रुची हुन सक्दछ भने कोही कोहि कोलाहलमा मात्र आनन्दले निदाउन सक्दछन् । यस्तै यस्तै विभिन्न विश्वाश र बानीहरु होलान्, जुन मान्छेहरुले वाल्यकाल देखी वयस्कता पुग्दा सम्म सिकेका हुन्छन् । सङ्गगतको फल स्वरुप पनि कति व्यवहार र सोचाईहरु मानिसको जीवनशैलीमा परिणत भएको हुन्छ । हरेक मान्छेको आआफ्नो फरक फरक विश्वाश हुन्छ जसलाई उसको वातावरण, शिक्षा, सङ्गत आदि इत्यादिले फरक पार्छ । विश्वाशको र प्राथमिकताको भिन्नताले गर्दा समाजमा समस्या उत्पन्न हुन सक्दछ । जस जसको धारणा, सोचाई र प्राथमिकता उस्तै उस्तै हुन्छ, उनीहरु त मिलेर बस्ने भए, तर जस जसको मिल्दैन, उनीहरुबीच द्वन्द्व सिर्जना हुन्छ । मानव जातिको इतिहास पल्टाएर हेर्ने हो भने, महाभारत देखी ट्रोजनको युद्ध सम्म र क्रुसेद देखी विश्व युद्ध सम्म, सबै को कारण भनेकै एक अर्को बीच हुने भिन्नता नै हो । यसकारण समाजमा शान्ति र सदभावको वातावरण बनाउन सहिष्णुताको आवश्यकता पदर्छ । अथवा भन्नुपर्दा सहनशीलता एउटा शान्तपुर्ण समाज बनाउन चाहिने सबै भन्दा महत्त्वपूर्ण गुण हो ।

सहिष्णुता के हो र के होइन?

आफुलाई मन नपर्ने र आफुद्वारा अस्वीकृत गरीएको कुराहरुलाई सहनु नै सहिष्णुता हो । अरुको आस्था, काम अनि जीवनशैली आफूलाई मन नपरे पनि तिनीहरु माथि हस्तक्षेप नगर्नु भनेको सहनशील हुनु हो । यदि भौतिक रुपमा त्यस्ता कुराले कसैलाई पनि हानि गर्दैन भने, त्यस्तो कुरामा सहनशील हुनुपर्दछ । तर सहिष्णुता भन्नाले आफूले स्वीकृत गरेको कुराहरु प्रति सहनशील हुनु कदापी होइन । त्यहि भएर सहिष्णुता भनेको आफू जस्तो सोच भएको मान्छेहरु सँग बस्नु होइन । सहिष्णुता भनको अरुको भिन्नतालाई सम्मान गरी तिनिहरु माथि हस्तक्षेप नगर्नु हो । कुनै कुनै अवस्था हुन सक्छन् जहाँ हामीले हस्तक्षेप गर्नुपर्ने हुन सक्दछ । तर त्यसो गर्दा बोलीको प्रयोग गर्न सक्छौं तर बलको प्रयोग भने गलत हुन्छ । जस्तै उदाहरणको लागि, मानौं तपाईको एकजना साथी हुनुहुन्छ जसलाई चाँहि मोबाइलमा गेम खेल्ने लत लागेको छ । उसले आफ्नो सबै कामहरुहरु छाडेर दिनरात मोबाइलमा गेम मात्रै खेल्छ । यसले गर्दा उसले आफ्नो समय खेर फाल्दै गएको तपाईलाई महसुस हुन्छ । यसबेला तपाईले तर्कको सहायता लिएर आफ्नो साथीलाई सम्झाउन सक्नुहुन्छ । तर तपाईले उसलाई बल प्रयोग गरेर उसको कुलत छुटाउने प्रयास चाँहि गर्नहुदैंन । जब सम्म तपाईको साथीको कारणले उसलाई बाहेक अरु कसैलाई हानि हुदैन, तब सम्म उसलाई त्यो कार्य गर्ने स्वतन्त्रता हुन्छ । तर कुनै कुनै अवस्थामा भने उदासीन भएर हस्तक्षेप नगर्नुलाई सहिष्णुता मानिदैन । जस्तै यदि कुनै धार्मिक सङ्गठनले मानिसहरुलाई आफ्नो धर्म जबरजस्ती गरेर मान्न लाउँछ भने त्यस्तो बेला सहनशील हुन गलत हो । इतिहास हेर्ने हो भने यसरी विभिन्न समयमा धार्मिक सङ्गठनलहरुले अरु धर्मको विरुद्ध युद्ध गरेर, पुराना धर्म र धार्मिक संरचनाहरुलाई भत्काई नयाँ धर्म स्थापना गरेको पाइन्छ । अहिलेको समयमा पनि धर्मको

नाममा धेरै द्वन्द्वहरु भएको हामीले पाउन सक्छौं जसमा मानिसहरुलाई जबरजस्ती नयाँ धर्म मान्न बाध्य पारिएको हुन्छ । यस्तो समयमा उदासीनता गलत हो र यस्तो बेला उदासीन हुनुलाई सहनशील भएको मान्न सकिँदैन ।

त्यस्तै गरी नैतिक उदासीनतालाई पनि हामीले सहिष्णुता भन्न सक्दैनौं किनभने कुनै नैतिक जिम्मेवारी र दायित्वहरु हुन्छन जुन सबैले पुरा गर्नैपर्छ । जस्तै हामीले हाम्रो छोराछोरीलाई मनमानी गर्नु दिनहुन्न । उनीहरुलाई जे मन लाग्यो त्यहि गर्न दिनुलाई सहिष्णुता अपनाएको मान्न सकिँदैन । यसको कारण बालबालिकाहरुमा विवेकको कमी हो । उनीहरु विवेकशील नभएको कारणले गर्दा के गलत र के सहि हो भनेर छुट्टयाउन सक्दैनन् । यसकारण उनीहरुद्वारा हुन सक्ने जोखिमपुर्ण कार्यहरुलाई याद गरेर हस्तक्षेप नगरे, उनीहरुले आफुले आफूलाई हानि हुने काम गर्न सक्दछन् । त्यस्तै आफ्ना किशोरावस्थामा भएका बालबालिकाहरु कुलतमा लाग्न सक्ने सम्भावना हुन सक्छ । उनीहरुलाई कुलतमा लाग्न नदिनु सबै अभिभावकको जिम्मेवारी हो । त्यसैले आफ्नो वच्चाहरुको नराम्रो बानी सहनुलाई सहिष्णुता भनिँदैन । साना बालबालिकाहरु वा मानिसिक रुपमा अशक्त व्यक्तिहरुमा पनि विवेकको कमी हुन्छ जसकारण उनीहरु प्रति पनि हाम्रो जिम्मेवारी हुन्छ । यदी उनीहरुले आफुलाई हानी हुने काम गर्दैछन् भने हामीहरुले उनीहरुलाई रोक्न पर्दछ ।

नैतिक उदासीनता जस्तै नैतिक सापेक्षतावादलाई पनि सहिष्णुता भनेर भन्न मिल्दैन । नैतिक सापेक्षतावाद भनेको त्यो सिद्धान्त हो जसमा सबै विश्वास र विचारधारालाई समान मानिन्छ । वास्तविक रुपमा सहनशील हुनु भन्नाले सबैले आफ्नो धर्म, विश्वाश, विचारधारा ठुलो हो भनेर मान्न पाउनु हो । यदि कसैलाई षडयन्त्रमा रुची लाग्छ र त्यसमा विश्वास गर्छ भने त्यो उसले गर्न पाउन पर्छ । मूलतः आफैले विश्वाश गर्ने कुरा ठूलो हो भनेर सबैले मान्न पाउन पर्छ ।

समाजमा किन सहिष्णुता?

सहनशील समाज सबैभन्दा स्थिर हुन्छ । यस्तो समाजमा स्वतन्त्रतालाई सबैभन्दा बढी महत्व दिइएको हुन्छ । वास्तवमा हामीले कहिले पनि कसैको धारणा अरुको भन्दा ठूलो वा सानो भनेर वर्गीकरण गर्न सक्दैनौं । यसैले सबैको धारणा उत्तिकै महत्त्वपूर्ण हुन्छ अथवा यस भन्नुको अर्थ कोही पनि कोही भन्दा सानो वा ठूलो हुँदैनन् । सबैको धारणा समान भएता पनि, सबैले आफ्नो धारणा सबैभन्दा महत्वपूर्ण हो भनेर मान्न पाउनपर्छ । सहनशील र स्वतन्त्र समाजमा मात्रै सबैले आफ्नो धारणा सबैभन्दा महत्त्वपूर्ण र सबैभन्दा राम्रो हो भनेर विश्वाश गर्न पाँउछन् । यस्तै एउटा सहनशील र स्वतन्त्र समाजमा मात्रै विभिन्न किसिमका आन्दोलनहरु सफल रुपमा र शान्तिपुर्ण ढङ्गमा गर्न सम्भव हुन्छ । यस्ता आन्दोलनहरुले समाजमा समानता ल्याउन महत्त्वपूर्ण भूमिका खेल्दछन् । यी आन्दोलनहरु समाजमा न्याय कायम गर्न र अन्यायमा परेकोलाई न्याय दिलाउन प्रयोग गरिने महत्त्वपूर्ण माध्यम हुन् । सबैको कुरा सुनिने हुनाले सहनशील समाजहरु शान्तिपूर्ण हुन्छन् । यस्तो समाजले मतभेद र विसंगतिबाट हुने द्वन्द्वहरु उत्पन्न हुन दिँदैन । उदाहरणको लागि जबसम्म सबै धर्महरुले अर्को धर्मप्रति सहिष्णुता धारण गर्न सक्छ, तबसम्म मात्रै विभन्न धर्मावलम्बिहरु (धार्मिक अनुयायी) एकअर्कासँगै मिलेर बस्न सक्छन् । जबसम्म एउटा धर्मले अर्को धर्म माथि आफ्नो विश्वासहरु मान्न जबरजस्ती गर्दैनन्, तबसम्म मात्रै विभन्न धर्महरु मिलेर बस्न सक्छन् । सहिष्णुता भएको समाजमा विभिन्न धर्म, जातजाती, संस्कृति, लिङ्ग, सोच, विचारधारा आदि भएको मान्छेहरु मिलेर बस्न सक्छन् । सहिष्णुता नहुने समाजमा दमन हुन्छ । यस्ता खालको समाज सबै भन्दा कम स्वतन्त्र हुन्छन् । कुनै पनि देश सकेसम्म दमनता र जबरजस्तीबाट स्वतन्त्र हुनुपर्दछ ।

यस्तै किसिमले अभिव्यक्तिको स्वतन्त्रताको लागि पनि सहिष्णुता जरुरी हुन्छ । अभिव्यक्तिको स्वतन्त्रता भन्नाले सुचनाहरु जति सुकै आपत्तिजनक भएपनि तिनीहरुलाई जुनै माध्यमबाट भए पनि व्यक्त गर्न, खोज्न र प्राप्त गर्ने अधिकार हो । समाजहरुमा सामन्यता कुनै न कुनै किसिमको विभाजन र भिन्नता हुने भएकोले समाजमा स्वतन्त्र रुपले आफ्ना धारणाहरु व्यक्त गर्न केहि हदसम्मको सहिष्णुताको आवश्यकता पर्दछ । जब अभिव्यक्तिको स्वतन्त्रताको सफल प्रवर्दन हुन्छ तब मात्रै विभन्न विचारधाराका मान्छेहरु बहसमा संलग्न हुन सक्छन् । तब गएर मात्र, जस जसको धारणा नैतिक रुपले गलत हुन्छ, उनीहरुको धारणालाई परिवर्तन गर्ने प्रयास, तर्कको प्रयोगद्वारा गर्न सकिन्छ । जति नै आपत्तिजनक अभिव्यक्ति भए पनि तिनीहरुलाई अभिव्यक्त गर्न दिइनु पर्छ । यसले गर्दा हामीलाई कसको के अभिव्यक्ति छ भन्ने कुराको ज्ञान हुन्छ र यदि नैतिक रुपमा ती गलत भए तिनलाई बहस र छलफल द्वारा सच्याउने प्रयास गर्न सकिन्छ । जति हामी विचारधाराहरुलाई दमन गर्ने प्रयास गर्छौं, त्यति नै त्यसको फैलदैं जाने सम्भावना हुन्छ । दमनकारी निति कहिले पनि समाजका नराम्रा पक्षहरुलाई हटाउन सफल हुन सक्दैनन् ।

समाजका नराम्रा पक्षलाई हटाउनको साथसाथै नयाँ वैज्ञानिक खोज र आविष्कारको लागि पनि सहिष्णुताको आवश्यकता पर्दछ । एउटा सहनशील समाजमा अपरम्परागत सोच र विचारहरुले ठाँउ पाउने भएकोले यस्ता समाजमा नयाँ वैज्ञानिक सफलता र नवीन आविष्कारहरु प्रशस्त हुन्छन् । अन्तिममा गएर यी सबले समाजमा प्रगति ल्याँउछ । इतिहास पल्टाएर हेर्ने हो भने ग्यालिलियो र कोपर्निकस जस्ता महान विद्वानहरुले पनि आफ्नो वैज्ञानिक खोजको लागि दण्डित हुन परेको थियो । मध्ययुगीन युरोपमा जब चर्चको शासन चल्दथ्यो त्यसबेला चर्च बिरुद्धको सोच र विचारधाराहरुलाई दमन गरी सजाय दिने गरिन्थ्यो । ग्यालिलियो र कोपर्निकसका खोजहरु चर्चको सिद्धान्त बिरुद्ध भएकाले तिनलाई बहिष्कार गरी चर्चद्वारा प्रतिबन्ध लगाइएको थियो र साथ साथै दुबै जनालाई सजाय पनि दिइएको थिइयो । अहिले पृथ्वी सुर्यको वरीपरी घुम्छ भन्ने कुरालाई ठोस सत्य भनेर हामीहरुले लिएता पनि त्यसबेला यस खोजको लागि महान व्यक्तित्वहरुले सजाय पाएका थिए । यसकारण एउटा सहनशील समाजमा नयाँ अविष्कार, विचारधारा र सोचले ठाँउ पाउँछ र अपरम्परागत सोच भएका व्यक्तिहरुले पनि शान्तिपुर्ण बाँच्ने मौका पाउँछन ।

सहिष्णुता नभएको समाज कस्तो हुन्छ ?

एउटा सहनशील समाजको उल्टो भनेको दमनकारी समाज हो । यस्तो खालको समाजले शान्ति कायम गर्नको निम्ति विभिन्न विचार, विश्वास, सोच आदि ईत्यादि भएको मान्छेहरुलाई एउटै सोचमा बदल्ने प्रयत्न गर्छ । यस्तो समाज बनाउन धेरै क्षति र खर्च हुन्छ । मान्छेहरुको विचारधारा बदल्नको लागि मानवीय र आर्थिक क्षति दुबै बेर्होन पर्छ । सबैलाई एउटै विचारधारामा जबरजस्ती परिणत गर्नको निम्ति सैनिक र पुलिसको स्थापना र व्यवस्था गर्नु पर्छ । जसजसको विश्वास परिणत गरींदै छ, उनीहरुबाट प्रतिरोध पक्कै हुन्छ । प्रतिरोध गर्नेहरु सबैलाई कि त यातना दिएर कि त हत्या गरेर मात्रै परिणत गर्न सकिन्छ नत्र यस्तो समाजमा शान्ति र सदभाव कहिल्यै कायम हुन सक्दैन । त्यहि भएर यस्तो समाज बनाउन एउटा सहनशील समाजको तुलनामा धेरै नै बढी गुमाउन पर्ने हुन्छ ।

सहिष्णुताको सीमा

स्वभाविकै, संसारमा सबै कुरा झैं सहिष्णुताको पनि एउटा सीमा हुन्छ किनभने धेरै सहनशील हुँदाखेरी पनि

समस्या उत्पन्न हुन सक्ने हुन्छ । धेरै सहनशील हुदाँ यस्तो स्थिति उत्पन्न हुन जान्छ जहाँ दमनकर्ताले जे गर्दा पनि सहनशीलहरुले सहिरहेको हुन्छन्, जुन चाँहि गलत र अनावश्यक हो । यसको अर्थ कुनै समयमा गएर दमनकर्ताहरुले तर्क र सल्लाह सुझावलाई सुन्न छोडि दिन्छन् । सहनशील समाजमा बहस र छलफलद्वारा समाजलाई सही दिशा तर्फ लाने प्रयास गरिन्छ । उनीहरुले कुरा सुन्न छाडेर आफ्नो मनमानी गर्न थालेपछि समाजमा शान्ति र सद्भभाव कायम हुदैन । यस्तो अवस्थामा सहनशील हुनु ठिक हुदैन र यस बखत असहिष्णुताको आवश्यकता पर्दछ । दण्ड दिने शक्तिको एकाधिकार एउटा तटस्थ राज्यलाई दिन पर्छ जस द्वारा समाजमा हिंसा गर्ने, अपराध गर्ने र आतंक मचाउनेहरुलाई दण्डित गर्न सकिन्छ । हत्या, बलत्कार र अपहरण गर्नेलाई राज्य द्वारा सजाय दिनपर्छ । त्यसैगरी डकैती गर्ने, चोर्ने, छल र घोटला गर्नेलाई पनि त्यहि अनुसार सजाय दिनुपर्छ जसले गर्दा यस किसिमको घटनाहरुको समाजमा नियन्त्रण हुन्छ । यस्तै प्रकारले अभिव्यक्तिको स्वतन्त्रताको पनि सीमा हुन्छ । कसैले पनि गलत र भ्रामक सूचना र समाचारहरु फैलाउन हुँदैन । कुनै मान्छे अथवा संस्कृतिलाई लक्षित गरी दिइने घृणायुक्त अभिव्यक्तिहरुलाई प्रतिबन्ध गर्नुपर्छ । जुन जुन सूचनाहरुले मान्छे र देशको सुरक्षालाई जोखिममा पार्न सक्छ, त्यस्तो सूचनाहरुको प्रवाहमा रोक लाउन पर्छ । हिसां र अपराधलाई प्रोत्साहन गर्ने सबै किसिमको अभिव्यक्तिलाई प्रतिबन्ध गर्न पर्छ । त्यसै किसिमले अर्को उदाहरण भनेको विधालयहरु अगाडि बालबालिकाहरुलाई हानि पुर्याउने किसिमको विज्ञापनहरु टाँस्नु गलत हो ।

अन्ततः हामीले कुन कुरामा सहनशील हुनुपर्छ र कुन कुरामा हुनुहुदैंन भन्ने कुरा छुट्टयाउन आवश्यक हुन्छ । तर यी दुवैलाई छुट्टयाउन गार्हो छ किनभने यी दुई बीच प्रायजसो सुक्ष्म भिन्नता हुन्छ । सबैजनाको आ-आफ्नो फरक भिन्नता र प्राथमिकता हुने भएकोले, कुन कुरा सहने र कुन कुरा नसहने भनेर छुट्टाउन एकदमै कठिन छ। त्यसै गरी कुन कुरामा सहनशील हुने र कुनमा नहुने भनेर ती सबैलाई पुर्ण रुपले समेट्ने गरी सूची बनाउन पनि सम्भव छैन ।

एउटा तरीका भनेको नैतिक सिद्धान्तको आधारमा कहिले हस्तक्षेप गर्ने र कहिले सहने भनेर निर्णय लिन सकिन्छ । जस्तै यदि कुनै कुराले हाम्रो नकरात्मक अधिकारलाई उल्लंघन गर्छ भने त्यस्तो कुरालाई सहनु भएन । नकरात्मक अधिकारहरु भनेका त्यस्ता अधिकारहरु हुन जुन अधिकारले कसैको स्वतन्त्रता वा अरु बाँकी अधिकारहरु माथि हस्तक्षेप गर्न दिँदैनन् । कुनै पनि प्रकारको हस्तक्षेप गरेमा यस्ता अधिकारहरुको हन्न हुन जान्छ । उदाहरणको लागि हाम्रो बाँच्न पाउने अधिकार नकरात्मक अधिकार हो र कसैले हामीलाई हानि पुर्याउँछ भने हाम्रो बाँच्न पाउने अधिकारको उल्लंघन हुन जान्छ । त्यहि भएर हाम्रो नकरात्मक अधिकारलाई आदर गर्न अरुहरुले यसमाथि हस्तक्षेप नगरे पुग्छ । यदि कुनै मान्छेले अरु कसैलाई पनि असर नहुने गरी, अभिव्यक्त गर्छ, सोच्छ, कुनै धर्म मान्छ, आफ्नो निजी सम्पत्तिलाई प्रयोग गर्छ, र अरु आदि इत्यादि कुराहरु गर्छ भने यस्तो कुराहरुमा कसैले पनि हस्तक्षेप नगरी सहिष्णुता अपनाएमा समाजमा शान्ति र सदभाव कायम हुन्छ । यसले गर्दा सहनशील समाजहरुमा धेरै भन्दा धेरै मानिसहरु खुशी हुनसक्छन्, र प्रगति र विकाश पनि यस्ता समाजमा छिटो, धेरै र दीगो हुन जान्छ ।

De Soto's Lessons for Nepal

Surath Giri

As the COVID-19 engulfed Nepal starting in March 2020, Nepal's already flailing economy took a serious hit. Needless to say, the pandemic has further exposed our broken economy. There is hardly an economy across the world that has not been affected by the pandemic. Some economies like that of Nepal, however, have been affected disproportionately. The countries where the informal economy is the predominant sector have witnessed a significant portion of the population fall back into the poverty line. Due to the restrictive measures adopted for the containment of the pandemic, the economies have come to a standstill. World Bank has reported that in the South Asian countries, the economic disruption has been even visible from space with nighttime light intensity declining in more than three-quarters of South Asia's districts during the period between March and August 2020.[1]

The vulnerability to economic shocks in Nepal stems from two perennial problems of the Nepali economy – high unemployment rates and a high level of the informal economy.

Perennial Problems

It is estimated that over 400,000 youths enter the Nepali job market annually. Many of them do not get jobs, at least within the country. According to the Report on the Nepal Labor Force Survey 2017/18, 71.5 percent of the total population of Nepal is of working age (15+) and the current unemployment rate is around 11.4 percent. What is more concerning is that the unemployment rate is highest among young people aged 15-24 and 25-34 years.

As a result, labor migration has been a prominent source of employment opportunities for the Nepali workforce. In the FY 2019/20 alone, the Department of Foreign Employment issued 236,208 labor approvals to Nepali citizens seeking foreign employment which gives an inkling of labor migration volume. The trend had reached its peak in FY 2013/14 when 519,639 labor approvals were issued. The volume of labor migration to India through the land is expected to be several

1 *https://openknowledge.worldbank.org/bitstream/handle/10986/34517/9781464816406.pdf*

times this number although the exact records are not kept.

Secondly, the Nepali economy is predominantly informal. The majority of the employment opportunities are still in the agricultural sector or seasonal employment. According to the Nepal Labour Force Survey 2017/18, 62.2 percent of employments are in the informal sector which offers little to no social protection making the workers vulnerable to economic shocks like the pandemic. Similarly, the World Bank estimates that informal businesses make up around 50 percent of enterprises in Nepal.[2] Moreover, because of the very nature of the informal sector, there is little to no growth. The lack of growth of the enterprises in the informal sector means that the income of the workers engaged in those sectors does not rise enough to uplift them from the poverty line sustainably. They remain just an economic shock away from falling back into the poverty line.

To date, the government's response to high unemployment rates has been programmatic in nature. Two of the most renowned government initiatives in this regard, the Youth Self-Employment Fund, and the Prime Minister Employment Program are focusing on create direct employment through government funds. The Youth Self-Employment Fund, for instance, has been able to create around 78,000 self-employed youths in its total 12 years of existence (around 6,500 annually)[3], which barely makes a dent when we have an estimated 400 thousand youth entering the labor force each year. These programs have been responding to the symptoms rather than the cause, i.e., why is the economy not creating more and decent jobs? One can also argue whether these programs will have any positive impact since they are merely transferring resources from taxpayers to certain groups of people rather than creating lasting solutions.

Therefore, the crux of the problem here is why is our economy, especially our informal economy not growing and therefore, not creating more and decent jobs. An economist and his crusade against violent insurgents from the other side of the globe may provide us some insights on this matter.

De Soto's Crusade

The socio-economic conditions of the Latin American nation Peru in the 1980s and of Nepal in the 1990s were comparable. Both the nations were facing

2 https://www.worldbank.org/en/news/press-release/2020/10/08/covid-19-impact-on-nepals-economy-hits-hardest-informal-sector

3 http://www.ysef.gov.np/employed-details.html

widespread poverty, lackluster economic growth, and corruption that pervaded every sector of the governance and economy. And both the nations were grappling with a violent Maoist insurgency that had killed thousands of people, displaced many more, and brought the economy to a standstill.

Started in the 1970s, Sendero (The Shining Path), the Maoist insurgent group aimed to overthrow the government and establish a proletariat dictatorship it had termed the New Democracy. Starting in 1980 the group started violent warfare that included indiscriminate killings, assassinations, and bombings. Widely condemned for its brutality and violence against its opponents which included peasants, elected officials, intellectuals, journalists, judges, and even other Marxist groups, by the 1980s the group had killed thousands of Peruvians and displaced over 2 million of them. A million more were forced into voluntary displacement. Any kind of opposition or disagreement was bullied into silence and the establishment of the dictatorship of the proletariat was stated as the only means of achieving prosperity for the millions of poor Peruvians who as per the Shining Path were naturally disposed against markets and democracy.

Hernando De Soto, a prominent economist of the country who had started a think tank called Institute for Liberty and Democracy (ILD) had different views though. Based on his research findings, he argued that the lack of property rights and access to legal protection for the poor are the root causes behind the poor being unable to prosper. He and his team carried out an elaborate study of the problems faced by the informal enterprises and the barriers that prevented them from growing and escaping the vicious cycle of poverty. He published his findings in his book, The Other Path: The Economic Answer to Terrorism with the title alluding to an alternative to the path taken by the Shining Path. The book argued that most Peruvians were not proletarians who were ready to rise against the business. They were instead small-scale entrepreneurs who were struggling in the informal sector because of a lack of access to the formal legal system. These entrepreneurs who had migrated from rural areas to cities in search of employment opportunities were engaged in micro, small, and medium enterprises and were working in the informal or in De Soto's word "extralegal" sector where they neither had access to formal property titles nor the legal protection required for their businesses to grow. Lack of formal property tiles meant that the entrepreneurs did not have access to affordable finance because their assets could not be used as collateral. Additionally, these entrepreneurs in the extralegal sector were not a small or marginal sector of the then Peruvian economy.

De Soto's team carried out action research where they tried to set up a small garment enterprise outside of Lima city following all the rules and getting all the permits required by the law. They found out that it would take almost a year, 289 days[4], a period only very few entrepreneurs in the informal sector could afford to invest. And the cost of all this process? Over 1200 USD – 30 times the monthly minimum wage.[5] But this was just the tip of the iceberg, the team's subsequent research unearthed several examples that showed how the bureaucratic labyrinth made it impossible for small-scale entrepreneurs to achieve formality. Following are some of those examples:

- For an entrepreneur to get out of the street and build a formal retail market for food, it would take thirteen years to complete the legal and administrative requirements.
- It would take 26 months to operate a new bus route.
- It would take 21 years to build a legally recognized building on a wasteland.

The book went on to become a national and an international bestseller and its central arguments were picked up by the major media in the country. From tabloids publishing the summarized version of the book to television channels broadcasting the major arguments and findings of the book, De Soto's idea reached every nook and corner of the country and to the chagrin of the Shining Path, were acknowledged and embraced by the policymakers as well as the target population.

The wide popularity of the book and De Soto's intellectual crusade against the violent prescription of the Shining Path led to a deadly attack against the Institute for Liberty and Democracy by the latter. On July 20, 1992, the Shining Path detonated a car bomb on the premises of the ILD killing 3 people and wounding 19 more.

Despite this, De Soto's ideas of facilitating small-scale entrepreneurs to transition into the formal economy as a solution to poverty and unemployment were well-received not only by the Peruvian government but also received international attention, especially of the other similar developing countries. De Soto's prescription of simplifying legal and administrative hurdles to business, granting property titles to poor people, and providing legal protection to the informal businesses was absorbed enthusiastically by various developing nations of the world.

4 *https://www.ild.org.pe/ild-in-the-news/174-2015/1176-de-soto-recognized-by-the-world-bank-in-the-2017-doing-business-report*

5 *https://www.elibrary.imf.org/view/journals/023/0029/021/article-A005-en.xml*

An International Problem

The labyrinth of legal and administrative hurdles that the general public, especially the micro and small entrepreneurs have to face are not endemic to Peru. The obstacles - the poor across the world face while trying to enter the legal/formal economy are daunting. The hurdles come not only in the form of cumbersome and costly legal and administrative requirements but also come in the form of anti-competitive practices which are often protected by the state such as the syndicates and cartels.

In his second, internationally-oriented book titled The Mystery of Capital: Why Capitalism Triumphs in the West and Fails Everywhere Else, De Soto has unearthed shocking obstacles faced by entrepreneurs across the world.

For example, it was found that in Haiti, to get a lease on government land takes around two years. In the Philippines, formalizing an informal property in an urban area takes around 13 to 25 years and 168 steps need to be completed.

According to De Soto, such state of affairs has resulted in $9.3 trillion worth of 'dead capital', properties that are inhabited and being used primarily by the poor people but lacking the formal recognition and the potential use.

Ease of Doing Business

Subsequently, the hurdles to doing business and its impact on economic growth and employment have received considerable attention, especially by the World Bank which starting in 2002 had been publishing the Ease of Doing Business Index. Created jointly by Simeon Djankov, Michael Klein, and Caralee McLeish, three leading economists at the World Bank Group, the index ranked the countries covered by the index based on the ease of doing business in the country. Basically, the index measured whether business regulations are simple and accessible, whether contract enforcements are cost-effective and enforced, and whether property rights are protected and respected.

The Index had received considerable attention and success. Doing Business Report has been widely used by academics as well as policymakers around the world to reform their business environment. For example, the number of economies where it is possible to start a business in less than 20 days after fulfilling all the

legal requirements has grown to 130 in 2016 as compared to just 41 economies in 2005.[6]

Rwanda is one of the stellar examples of countries that have taken their performance in the index seriously and have set out to improve their regulatory environment. Rwanda has managed to become one of the top reformers in the world having climbed up 112 positions from 150th position in the Doing Business Report of 2008 to 38th position in the Doing Business Report of 2020. Table 1 highlights some of the major reforms carried out in Rwanda in this regard.

Table 1: Doing Business Reforms by Rwanda
Starting a business: Reduced registration fees; made it possible to register a business online; consolidated name-checking, registration fee payment, tax registration, and company registration procedures; reduced time required to obtain a registration certificate; made the online registration one-stop-shop and streamlined post-registration procedures.
Registering a property: Replaced the 6% registration fee with a flat rate, regardless of the property value; created a centralized service in the tax authority to speed up the issuance of the certificate of good standing; eliminated the requirement to obtain a tax clearance certificate for property transfer and implemented the web-based Land Administration Information System for processing land transactions.
Getting credit: Strengthened its secured transactions system by allowing a wider range of assets to be used as collateral, permitting a general description of debts and obligations in the security agreement, allowing out-of-court enforcement of collateral, granting secured creditors absolute priority within the bankruptcy, and creating a new collateral registry.
Trading across borders: Expedited the acceptance of customs declarations; liberalized the warehouse services market; reduced the time for exporting and importing by extending the opening hours of customs points, implementing or improving electronic data interchange and risk-based inspection systems, and making improvements in the transport sector.

6 *https://www.ild.org.pe/ild-in-the-news/174-2015/1176-de-soto-recognized-by-the-world-bank-in-the-2017-doing-business-report*

Enforcing contracts: Launched 3 commercial courts—in Kigali, in Northern Province, and Southern Province; implemented an electronic filing system for initial complaints; introduced an electronic case management system for judges and lawyers.

Source: https://www.doingbusiness.org/en/reforms/overview/economy/rwanda

Even complex economies have managed to achieve significant reforms in their business environments. Our southern neighbor India is another country that is making systematic efforts to improve its rankings in the Doing Business Report by reforming the regulatory environment. India has remained among the top ten improvers for the last three years and is currently placed at 63rd position in the report.[7]

Nepal to date, however, has not done much to improve the performance in the Doing Business Report.

Nepal and the Doing Business Report

Nepal currently ranks 94th out of the 190 economies studied with an overall score of 63.2. This is the highest rank Nepal has achieved in the report to date and is a marginal improvement from its rank of 111th in 2008. The following table presents the ranking of Nepal in the various components of the Ease of Doing Business Index:

Component	Rank	Score
Starting a business	135	81.7
Dealing with construction permits	107	67.3
Getting electricity	135	60.9
Registering property	97	63.6
Getting credit	37	75
Protecting minority investors	79	58

7 *https://www.worldbank.org/en/news/press-release/2019/10/24/doing-business-india-top-10-im prover-business-climate-ranking*

Paying taxes	175	47.1
Trading across borders	60	85.1
Enforcing contracts	151	46.0
Resolving insolvency	87	47.2

Source: Doing Business Report 2020

If Nepal is to promote entrepreneurship, help small businesses in the informal sector grow, and create decent employment opportunities, it is imperative to improve the doing business environment. Currently, entrepreneurs have to pay thousands of rupees and spend weeks to just get their businesses registered. Moreover, the process and cost to shut down a company are prohibitively expensive and full of red tape. Contract enforcement, especially for small businesses is equally inaccessible and costly. There have, however, been some initiatives to streamline the regulatory process. For example, the Companies (First Amendment) Act, 2074 (2017) made a provision allowing companies that have been inoperative for years to shut down after paying a fee equivalent to 0.5 percent of their paid-up capital to the government. It was a welcome move. The provision was, however, made available only for two years since the commencement of the amended Act and made available to only companies that have not commenced business. The government has also set a roadmap to improve the investment climate[8]. The initiative is yet to bring any significant change though. There have also been initiatives to digitalize the company registration process.

Despite these minor initiatives, the major policy thrust of the governments so far has been to create direct employment programs rather than improving the business environment. The immediate output of such programs which can be used for attracting voters could have been the motivation behind such programs. Not reforming the business environment is not an option though. Without reforming the business environment and making it easier for the general public to engage in entrepreneurship, unemployment, and lack of decent jobs are going to remain a perennial problem for Nepal.

8 *https://www.worldbank.org/en/news/press-release/2020/02/26/nepal-government-sets-road map-to-improve-investment-climate-reforms*

Way Forward

Nepal should make improving the business environment a top priority in its economic plans. The Doing Business Report rankings can be used as a yardstick to measure the reforms. Similarly, while making the reforms, the perspectives of the most marginalized group of entrepreneurs should be taken into consideration. It is important to remember that a regulation that may sound reasonable and affordable for an entrepreneur from the city could be prohibitively expensive and burdensome for someone from the rural area. Additionally, while approaching the regulatory streamlining and reform, the policymakers should not think that they are making a compromise in a tug of war between them and the entrepreneurs. Moreover, as we can see from the experience of Rwanda, business environment reform is not a one-time event but rather an ongoing process. The simpler and the more accessible we can make them the better for the entrepreneurs. And finally, business environment reform, per se, should not be taken as a panacea for the economic problems for Nepal. Other economic reforms play an equally important role in contributing to the economic growth of the country.

वैदिक साहित्यमा बजार अर्थशास्त्रका झिल्का

मुराहरि पराजुली

यो लेख वैदिक कालको आर्थिक इतिहास होइन । यसमा वैदिक काल भनेको के हो, वैदिक ग्रन्थ कुन हुन, भौगोलिक हिसाबले यसको प्रभाव क्षेत्र कुन हो र तत्कालिन कालखण्डमा प्रचलित आर्थिक सोच कस्तो थियो, ती आर्थिक सोचका प्रणेता को थिए भन्ने सामान्य सोधीखोजी गरिएको छ । भारतीय उपमहाद्विपमा आर्थिक सोच कस्तो थियो, हाल बजार अर्थशास्त्र भनिने अवधारणा बारे तत्कालिन समाज जानकार थियो/थिएन भन्ने प्रश्नमा यो लेख केन्द्रीत छ ।

सामान्यतया 'अर्थशास्त्र'लाई अंग्रेजीको 'इकोनोमिक्स' को समानार्थी शब्दको रुपमा बुझिदै आएको छ । पश्चिमा मुलुकमा 'इकोनोमिक्स' भनेर जुन सामाजिक विज्ञानको अध्ययन, अध्यापन, अनुसन्धान हुँदै आएको छ त्यसलाई हामी 'अर्थशास्त्र' भन्छौं । हाम्रा विश्वविद्यालयमा अध्ययन, अध्यापन र अनुसन्धान हुने वा अरु औपचारिके/अनौपचारिक मञ्चहरुमा प्रयोगमा आउने 'अर्थशास्त्र' युरोपबाट उदय भएको 'इकोनोमिक्स' नै हो । यसको अर्थ पूर्वीय परम्परामा मौलिक अर्थशास्त्र, आर्थिक प्रणाली, विधि वा सोच भन्ने छैन जस्तो देखिन्छ ।

'इकोनोमिक्स' भन्ने शब्द ग्रिक 'ओइकोस' र 'नोमोस' मिलेर बनेको हो भनिन्छ । ओइकोसको अर्थ घर र नोमोसको अर्थ परम्परा वा नियम हो । अर्थात घर चलाउने नियम । पश्चिममा आधुनिक अर्थशास्त्रको जरा खोज्दै जाँदा यही ओ इकोनोमिकोसमा लगेर टुंग्याउने चलन छ । अर्थशास्त्र एउटै जरा भएको शास्त्र भने होइन् । तर गैर पश्चिमा क्षेत्रमा भएको आर्थिक चिन्तनको चर्चा मुलधारको अर्थशास्त्रमा पाइदैन । ती चिन्तन प्रणालीको लिखित प्रमाण नहुनु, कतिपय अवधारणा व्यवहारिक प्रयोगमा नआएका अमूर्त सोचमा मात्र सीमित हुनु र प्रयोगमा आएका अवधारणाले पनि पछिल्ला कालखण्डमा निरन्तर नपाउनु लगायतका कारणले मुलधारको अर्थशास्त्रमा तिनले स्थान नपाएको हुन सक्छ ।

आर्थिक सोच र आर्थिक प्रणाली फरक विषय हुन । प्राचिन भारतीय महाद्विपमा कस्तो आर्थिक प्रणाली थियो भन्ने सन्दर्भमा वेद, महाभारत, शुक्र, बृहस्पति, कौटिल्य, कमाण्डकलाई उद्धृत गरिन्छ । ती शास्त्र र आचार्यहरुले भनेका कुराहरु तत्कालिन समाजमा लागु भएका थिए भन्ने यकिन गर्न सकिदैन । तत्कालिन आचार्यहरुको सोच र शासकहरुले व्यवस्था गरेको आर्थिक प्रणाली एउटै थिएनन् । तसर्थ हामी यो लेखमा आर्थिक सोचहरुको चर्चा गर्छौं, आर्थिक प्रणालीको इतिहास केलाउदैनौं ।

समय

वैदिक साहित्यका बारेमा हालसम्म भएका अध्ययनहरुले निश्चित कालखण्ड र क्रमवद्धताको टुंगो लगाएका छैनन् । रचना र लेखकका बारेमा पनि अनुसन्धाताबिचमा मतैक्यता छैन । उदाहरणका लागि आर्थिक सोचको कुरा गर्दा कौटिल्यको अर्थशास्त्र चर्चित ग्रन्थ हो । यसको रचयिता कौटिल्य, चाणक्य वा विष्णुगुप्त हुन भनिन्छ । कसैले यी तिन नाम फरक व्यक्तिका हुन भनेका छन् कसैले एउटै हुन भनेका छन् । धेरैले अर्थशास्त्रको रचनाकार कौटिल्य हुन जो चन्द्रगुप्त (ईपू ३२२-२९८ शासनकाल) का मन्त्री थिए भन्छन ।

विष्णुगुप्त कौटिल्यको वास्तविक नाम हो, चाणकका छोरा भएकाले चाणक्य भनिएको हो र उनको गोत्र कौटिल्य हुनुपर्छ भनेर तर्क गर्नेहरु पनि छन्। कौटिल्य अर्थशास्त्रको प्रस्तावनामा बृहस्पति र शुक्रलाई अभिवादन गरिएको छ। बृहस्पतिको अर्थशास्त्रमा बुद्ध र जैन चिन्तकहरुको नाम उल्लेख छ। यसको अर्थ बृहस्पतिको समय बुद्ध (सिद्धार्थ गौतम, ईपू ६ शताब्दी) भन्दा पछिको हो भन्ने बुझिन्छ।

तसर्थ वेद र वेद निसृत साहित्यमा आर्थिक विषयको खोजी गर्दा समयको निर्क्यौल गर्नु महत्वपूर्ण हुन आउँछ। जर्मन भाषाविद म्याक्स मुलर वेदलाई ईपू १३०० मा रचना गरिएको मान्छन्। त्यसैगरी भारतीय इतिहासकार पिभी काणे ईपू ४५०० देखि १००० सम्मको समयलाई वेदको रचनाकाल मान्छन्। अर्का भारतीय इतिहासकार एसी दास ईपू २५०० मा वेद रचना भएको दाबी गर्छन। सयन्तानी पालले पूर्ववैदिक काल (ईपू १५००-१०००) र उत्तरवैदिक काल (ईपू १०००-६००) मा विभाजन गरी प्राचीन भारतको आर्थिक इतिहास प्रस्तुत गरेकी छन्।

भूगोल

प्राचीन भारतको ईतिहास र वैदिक साहित्यको तत्कालिन प्रभाव क्षेत्र एउटै होइन। हाल भारत भनेर जुन भूखण्डलाई चिनिन्छ वेद रचनाकालको भूखण्ड उही थिएन। केही विद्वानले पूर्ववैदिक काल भनेर ईपू १५०० देखि १००० सम्मको इरान, अफगानिस्तान, पाकिस्तान र उत्तरपश्चिम भारतको क्षेत्रलाई चिनाएका छन्। ती विद्वानका अनुसार उत्तरवैदिक काल (ईपू १००० देखि ६००) मा यसको प्रभाव विस्तारै दक्षिण र पूर्व भारततिर सरेको, बर्मा, कम्बोडिया र इन्डोनेयियासम्म पुगेको थियो।

स्रोत

संहिता, ब्राम्हण र उपनिषदले वैदिक साहित्य विकासका विभिन्न चरणको प्रतिनिधित्व गर्छन। यी ग्रन्थहरु प्राचीन हिन्दु धर्म, संस्कृति, सोच तथा साहित्यका स्रोत तथा आधार हुन।

ऋग्वेद, सामवेद, अथर्ववेद र यजुर्वेद चार वेद हुन। यीनलाई श्रुती वा संहिता पनि भनिन्छ। सबैभन्दा पुरानो ऋग्वेद हो। यसमा अग्नि, सोम, मारुत, इन्द्र, वरुण आदिको स्तोत्र, आराधना तथा उपासना गरिएको छ। जन्म, विवाह, अन्त्येष्टी लगायतका संस्कारका लागि उपयोगी मन्त्रहरु पनि यसमा छन्। ऋग्वेद १० मण्डल र १०२८ सुक्तमा विभाजित छ। पहिलो र दसौं मण्डल ऋग्वेद संहितामा पछि थपिएको भन्ने मत धेरै विद्वानको छ।

सामवेदको मुख्य विषयवस्तु संगित, नृत्य कला हो। यसलाई ऋग्वेदको निरन्तरता मानिन्छ। अथर्ववेदले जादु, मन्त्र, चमत्कारलाई समेटेको छ। यजुर्वेदले बलि, यज्ञ, उपासनालाई जोड दिएको छ। गेयात्मक काव्यका रुपमा रहेको वेदलाई अनादि र अपुरुषेय भनिएको छ।

आयुर्वेद, धनुर्वेद, गान्धर्ववेद, अर्थवेद र शिल्पवेद गरी पाँच उपवेद छन्। यसैगरी स्वनविज्ञान, निरुक्तम, व्याकरण, छन्द, ज्योतिष, कल्प (सुत्र, सुक्ति, वचन), श्रोतसुत्र, गृहसुत्र, धर्मसुत्र, धार्मिक कर्मकाण्डलाई वेदांग भनिएको छ।

ऐतरिय, सांख्ययान, कौशितिकी, शतपथ, ताण्ड्य, गोपथ नामका ब्राम्हण वेदमाथि गरिएको टिप्पणी हुन्।

ब्राम्हणहरुको सारांश अरण्यकमा पाइन्छ। यसमा कमर्काण्ड र उपासनालाई जोड दिइएको हुन्छ। सुत्रहरु वेदनिसृत भिन्न किसिमका ग्रन्थ हुन । खोजकर्ताले २५० मध्ये ५७ सुत्र पहिल्याएका छन् । यसैगरी स्मृतिहरुमध्ये मनुस्मृति (मानवधर्मशास्त्र), याज्ञवल्कस्मृति, नारदस्मृति, पराशरस्मृति, नीतिशतक प्रसिद्ध छन् ।

उपनिषद १०८ छन भनिन्छ। तीमध्ये ११ उपनिषद महत्वपूर्ण छन। उपनिषदको मुख्य विषय ज्ञानकाण्ड हो यसलाई 'परमात्माको नजिक पुऱ्याउने' विद्याको रुपमा लिइन्छ। अधिभौतिक पदार्थको विवेचना उपनिषदहरुमा गरिएको छ।

वैदिक ग्रन्थ परिवारको लोकप्रिय कृति रामायण र महाभारत हुन। यीनलाई इतिहास र महाकाव्य पनि भनिन्छ। यी ग्रन्थहरुको रचना ईपू ६०० देखि ४०० सम्म भएको मानिन्छ। महाभारतमा रामायणका प्रसंगहरु आउने भएकाले रामायण महाभारतभन्दा पुरानो हो भन्ने बुझिन्छ। यसैगरी विदुरनीति, चाणक्यनीति, भातृहरिनीति, शुक्रनीति पनि चर्चित छन् ।

प्राचीन भारतीय ग्रन्थहरुमा जीवजन्तु, वनस्पति, दर्शन, संगित, कला, पौराणिक कथा, द्रव्य लगायतका धेरै विषय समेटिएका छन्। धार्मिक तथा दर्शनका क्षेत्रमा धेरै विचारधाराहरु थिए। खासगरी दर्शनका क्षेत्रमा वेदनिसृत ६ वटा दर्शन (सांख्य, योग, न्याय वैशेषिक, पूर्व वेदान्त र उत्तर वेदान्त), सौत्रान्तिक, योगाचार, वैभाषिक र मध्यमक गरी चार वौद्ध दर्शन अनि जैन, चार्वाक लगायतका अन्य दर्शन प्रचलनमा थिए र केही अद्यापि छन् ।

यीनीहरुमध्ये केहीले इहलोक र परलोक सुधार्ने विषयमा जोड दिन्थे, केहीले व्यक्तिगत मूक्तीमा जोड दिन्थे, केहीले पुण्य कर्ममा जोड दिन्थे भने केहीले देहिक आनन्दको कुरा गर्थे । तर समग्रमा यी सबैलाई एउटै डालोमा राखेर यीनीहरुको विषयवस्तु परलौकिक मात्रै हो भन्ने मान्यता व्याप्त छ। यी ग्रन्थहरु त्याग, समर्पण, भक्ति, आत्मसन्तुष्टी जस्ता ह्रासवादी विषयमा केन्द्रीत छन् भन्ने बुझाई छ । उत्पादन, लाभ, समृद्धि, निर्माण, संग्रह, सुधारजस्ता वृद्धिउन्मुख सोच यीनमा पाइदैन भन्ने मतले घर गरेको छ।

आर्थिक सोचका झलक

वैदिक परम्परामा चिन्तक वा लेखक को हो भन्दा पनि सन्देश के हो भन्ने कुराले प्राथमिकता पाएको देखिन्छ। त्यसैले कतिपय ग्रन्थका लेखक तथा अवधारणाका प्रणेता को हुन भन्ने छुट्टिदैन । भारतीय महाद्विपमा प्राचिन कालदेखि नै आर्थिक व्यवहार बारे पर्याप्त चर्चा भएको लिखित प्रमाण फेला परेका छन्। यो प्रसंगमा धेरैको मनमा झट्ट आउने नाम कौटिल्यको अर्थशास्त्र हो। तर कौटिल्यको अर्थशास्त्र अघि नै भारतीय उपमहाद्विपमा वैदिक परम्पराको वेद तथा उपनिषदहरुमा र बौद्ध सम्प्रदायको त्रिपिटकमा वर्गीकृत ग्रन्थहरुमा आर्थिक सोचका झलकहरु पाइन्छन् ।

महाभारतको शान्ति पर्वमा एउटा यस्तो वर्णन छ : त्रिवर्ग विज्ञान (धर्म, अर्थ र काम) लाखभन्दा बढी अध्यायमा फैलिएका थिए। त्यसमा वेद, तर्क, वार्त, दण्डनीति र राजधर्म समावेश थिए। यसलाई भगवान शिवले दस हजार अध्यायमा झारे । पछि देवराज इन्द्रले पाँच हजार अध्यायमा सीमित बनाए । वृहस्पति पहिलो मानव थिए जसले त्रिवर्ग विज्ञान (जसलाई पछि अर्थशास्त्र भनियो) लाई तीन हजार अध्यायमा ल्याए। यसलाई वृहस्पतय नीतिशास्त्र भनियो। अन्तिममा शुक्राचार्यले लोकको हितका लागि एक हजार अध्यायमा सीमित गरे ।

यी त्रिवर्गमै भएका कुराहरुमा पछिल्लो समयका आचार्यहरुले चर्चा गरेका छन्। कौटिल्यले यसलाई अर्थशास्त्र भनेका

छन् भने शुक्र, कमण्डकको कृतिलाई नीतिसार वा नीतिशास्त्र भनिएको छ ।

वेदमा 'अर्थशास्त्र' शब्द भेटिदैन तर धन र धन प्राप्तिका क्रियाकलापका सन्दर्भमा 'अर्थ' शब्दको प्रयोग धेरै भएको छ । त्यतिवेला अर्थशास्त्र पश्चिमा संसारमा बुझिएको 'इकोनोमिक्स' जस्तो छुट्टै शास्त्र वा ज्ञानको शाखा थिएन । बरु यसलाई राजाको कर्तव्यको रुपमा बुझाइएको थियो । शुक्रनीतिमा राजधर्मको चर्चा हुँदा अन्य कुराहरुका अतिरिक्त राजाले विभिन्न स्रोतहरुबाट अर्थ संकलन गरी लोककल्याणमा खर्च गनुपर्छ भनिएको छ । कौटिल्यका अनुसार अर्थशास्त्र प्राचिन आचार्यहरुले सुझाएका राज्य प्राप्ति, सम्वर्द्धन र नागरिक सुरक्षाको उपाय हो । यसलाई विद्वानहरुले राजनीतिक, प्रशासनिक तथा आर्थिक व्यवहार सञ्चालनका लागि राजाले अख्तियार गर्ने विधिको अध्ययन हो भनेर अर्थ्याएका छन् ।

बरु वैदिक साहित्यमा पश्चिमा इकोनोमिक्ससँग मिल्दोजुल्दो अवधारणा 'वार्तशास्त्र'मा पाइन्छ । यसलाई कतैकतै 'वार्त' मात्र भनिएको छ । पाणिनिको अष्टाध्यायीमा वार्तशास्त्रलाई कृषि, वाणिज्य, पशुपालन लगायत लोकको जीवनयापनका साधनहरुको अध्ययन गर्ने विद्या हो भनिएको छ । 'वार्त' शब्द 'वृत्ति' बाट बनेको हो जसको अर्थ जीवनयापन भन्ने हुन्छ ।

वृहस्पतिको अर्थशास्त्रमा वार्तलाई स्पष्टसँग कृषि, गाईपालन र व्यापारको अध्ययन हो भनिएको छ । 'सापटी लिने दिने, कृषि, व्यापार र गाईपालनलाई वार्तले समेटेको हुन्छ । वार्तमा सहभागी मान्छे समृद्ध र भयरहित हुन्छन्,' शुक्रनीतिमा भनिएको छ । शुक्रले धन र धनको अभावसँग जोडिएको विषयलाई वार्तले अध्ययन गर्छ भनेका छन् । शासकले तर्क, वेद, वार्त र दण्डनीति अध्ययन गर्नुपर्ने उनले बताएका छन् । विभिन्न ग्रन्थमा उल्लेख भए पनि वार्तशास्त्रको अलग्गै कृति अन्वेषकहरुले फेला पारेका छैनन् ।

कौटिल्यकृत अर्थशास्त्र सबैभन्दा चर्चित छ । यसलाई पश्चिमा शैलीको अर्थशास्त्र भन्दा दण्डनीति, शासन विधि वा शासन विज्ञानसँग जोडेर हेरिनुपर्ने विद्वानहरुको राय छ ।

यो ग्रन्थ १५ अधिकरण, विभिन्न प्रकरण, अध्याय र सुत्रमा विभाजित छ । प्रथम अधिकरणमा राजा, राजकुमार, मन्त्री, पुरोहितका दैनिक व्यवहारको चर्चा छ । दोस्रोमा भूमिको विकास, नगर र गढी निर्माण, राज्यकोष, राजाको अधिकार, उच्च अधिकारी अन्य सरकारी कर्मचारीको कामकर्तव्य, सार्वजनिक यातायात, सेना, गुप्तचरसँग सम्बन्धित छ । तेस्रो प्रकरणमा विवाह, महिलाको सम्पत्ति, अंश, राज्य तथा खेतवारीको सीमा निर्धारण, कर्जा, सेवक तथा दासहरुको आचारसंहिता परेको छ । चौंथोमा व्यापार, कालिगढ, शिल्प, पेसा, गुप्तचर, चोरी अपराध नियन्त्रण, मिसावट, तौल तथा वस्तुको गुणस्तर नियन्त्रणका कुरा छन् । पाँचौंमा राजद्रोह तथा दण्ड, कर, शुल्क, राजस्व संकलन, कामदार को सुरक्षा, कर्मचारीको तलब तोकिएको छ ।

यसरी विभिन्न अधिकरणमा कुनै राज्यमा हुने राजनीतिक, प्रशासनिक, आर्थिक, सामाजिक व्यवहारलाई मिश्रित रुपमा प्रस्तुत गरिएको छ । छैठौं अधिकरणमा प्रकृतिको चरित्र, शान्तिको चर्चा छ भने सातौंमा अन्य राजाहरुसँग सम्बन्ध, शासकहरुबीचको एकता, मध्यम वर्ग, प्रदेशहरुका बारेमा बोलिएको छ ।

यसैगरी पछिल्ला अधिकरणहरुमा प्राकृतिक विपत्ति तथा उद्धार, राज्यको क्षमता, सेना परिचालन, व्यापारमा नाफा नोक्सान, शत्रुनाश, युद्धको समस्या, सेनाको परिपालन, सेनाको विभाग, युद्धस्थल छनोट, मन्त्रयुद्ध, अनैतिक साधनबाट शत्रुदमन, कुटिल विधि, विदेशमा गुप्तचरको चर्या, शत्रुको गढी कब्जा, शत्रुनष्ट, तन्त्रको प्रयोग, जडिबुटीको प्रयोग, शत्रुको षडयन्त्र विफल बनाउने विधि, जीवनमा सफल हुने सुत्र, वादविवादमा जित्ने तरिका,

योजना लगायतका विषयहरु छन् ।

कौटिल्यको अर्थशास्त्रलाई तत्कालिन समयको राजनीतिक, सामाजिक, सांस्कृतिक, आर्थिक विकासको उपज मान्न सकिन्छ । भारतीय परम्परामा आर्थिक चिन्तनका हिसाबले कौटिल्यको अर्थशास्त्रलाई प्राचिन संस्कृत धार्मिक ग्रन्थहरुको उत्कर्ष मान्ने विद्वानहरु पनि छन् । यसमा केन्द्रीकृत प्रशासनिक प्रणाली अन्तर्गत आर्थिक तथा राजनीतिक स्थायित्व प्राप्त गर्ने गरी एउटा कार्यविधि तर्जुमा गर्ने उद्देश्य राखिएको देखिन्छ ।

यसबाट के बुझिन्छ भने कौटिल्य लगायतका आचार्यहरुको अर्थशास्त्र बृहत विज्ञान थियो र अहिले हामीले बुझ्ने गरेको अर्थशास्त्र भने वार्तशास्त्रका रुपमा थियो र अर्थशास्त्र नाम नदिइएका ग्रन्थहरुमा पनि आर्थिक विषयहरु थिए । ती ग्रन्थमा विभिन्न प्रसंगमा 'अर्थ' लाई भौतिक कल्याण, भूमि प्राप्ति र विकास एवं सर्वसाधारणको जीवनयापनसँग जोडिएको छ ।

अर्थशास्त्रको परिभाषा

कौटिल्य आफुले लेख्दै गरेको अर्थ विज्ञानको वृहत विषयवस्तुका बारेमा सचेत थिए । यसमा प्राचिन आस्तिक तथा नास्तिक दर्शन, अघिल्ला तीन वेद (ऋग, यजुर र साम), आर्थिक कर्म (कृषि, पशुपालन, व्यापार) र दण्डनीति (राजनीतिक प्रशासन) लाई समेटिएको उनले उल्लेख गरेका छन् । तर्क विद्या र आध्यात्मिक उन्नयनलाई पृष्ठभूमिमा राखेर आर्थिक कल्याण र राजनीतिक सुशासनलाई एकिकृत गर्ने प्रयास अर्थशास्त्रले गरेको दाबी कौटिल्यको छ ।

उनले अध्याय १५ मा अर्थशास्त्रको परिभाषा यसरी गरेका छनः अस्तित्व रक्षा र जीवन निर्वाहका लागि मान्छेलाई धन चाहिन्छ, यस्तो धन प्रकृति (पृथ्वी) बाट प्राप्त हुन्छ । अर्थशास्त्र दिगो रुपमा त्यस्तो धन प्राप्त गर्ने साधन हो । आध्यात्मिक वस्तु, भौतिक वस्तु र प्रेम तथा आनन्द प्राप्त गर्ने मानव जातीको तीन उद्देश्यमध्ये भौतिक वस्तु प्राप्त गर्ने उद्देश्य उत्तम हो, बाँकी दुई यसैमा निर्भर हुन्छन् । योगक्षम (प्रजाको कल्याण) सुनिश्चित गर्ने दायित्व शासकको हो । प्रजाको खुसीमा नै राजाको खुसी निर्भर हुन्छ ।

यसबाट झण्डै २४ सय वर्ष अघि कौटिल्यले जनताको आर्थिक कल्याणलाई सहज बनाउने कर्तव्य राज्यको हो भनेका थिए भन्ने बुझिन्छ । उनले जनताको खुसी र कल्याणका लागि सामाजिक तथा आर्थिक सन्तुलनको कुरा गरेका छन् । सामाजिक तथा आर्थिक आधारशिलाका रुपमा उनले चार आश्रम (ब्रम्हचर्य, गृहस्थ, सन्यास र वानप्रस्थ), चार पुरुषार्थ (धर्म, अर्थ, काम र मोक्ष) तथा वर्ण व्यवस्था (ब्राम्हण, क्षत्रिय, वैश्य, शुद्र) लाई अघि सारेका छन् । ब्रम्हचर्य आश्रम विद्यार्थीको हो, गृहस्थ आश्रम आर्थिक कर्ममा सक्रिय हुनेहरुको हो, सन्यास अवकाश लिनेहरुको र वानप्रस्थ त्याग गर्नेहरुको हो ।

यसैगरी नैतिक व्यवहारलाई धर्म भनिएको छ, धनको संकलनलाई अर्थ, प्रेम र आनन्दलाई काम र सांसारिक कर्मबाट मुक्तिलाई मोक्ष भनिएको छ ।

कौटिल्यले परिकल्पना गरेको कल्याणकारी राज्य कुनै धार्मिक राज्य थिएन । अर्थशास्त्रमा उनले राज्य सञ्चालनको कुनै पनि पक्षमा हस्तक्षेप गर्ने गरी संगठित धार्मिक निकायको सिफारिस गरेका छैनन् । कल्याणकारी राज्यलाई विकसित बनाउन उनले राजाको आचरण, राज्य प्रशासन, आन्तरिक सुरक्षा, राष्ट्रिय सुरक्षा र आर्थिक गतिविधिमा ध्यान दिएका छन् ।

सार्वजनिक वस्तुको व्यवस्था

सरकारले हस्तक्षेप गर्नुपर्ने क्षेत्रको पहिचान कौटिल्यले गरेका थिए जसलाई आधुनिक अर्थशास्त्रको भाषामा 'सार्वजनिक वस्तु', 'सार्वजनिक स्रोत तथा सम्पत्ति' भनिन्छ । उदाहरणका लागि उनले स्थलमार्ग, जलमार्ग, पानी टंकी, पोखरी, कुलो सरकारले बनाउनुपर्ने बताएका छन् । खेती नगरिने जमिन, पशु चरन वा वन भाडामा लगाउनुपर्ने विचार उनले व्यक्त गरेका छन् । उनले त्यस्ता क्षेत्रमा बसोबास गर्नेको पहिचान गरी उनीहरुलाई नै कृषि तथा वन उद्यममा प्रोत्साहित गर्नुपर्छ भनेका छन् । धातु तथा नुनको खानी राज्यको स्वामित्वमा हुनुपर्छ र यसलाई भाडामा लगाएर राजस्व संकलन गर्न सकिन्छ । गरिबी निवारण पनि राज्यकै कर्तव्य भएको उनले उल्लेख गरेका छन् । उनले असहाय केटाकेटी, वृद्ध तथा आपतमा परेकालाई राज्यले आश्रय दिनुपर्छ भनेका छन् ।

सार्वजनिक वित्त

ऋग्वेद, दसौं मण्डलको १७३ सुक्तमा प्रजाले राजालाई तिरेको करको प्रसंग आउँछ । महाभारतको शान्ति पर्वमा यसलाई थप व्याख्या गरिएको छ, करलाई राज्यको वैधानिक अधिकार भनिएको छ ।

'राजाले राज्यलाई दुहुँदा (कर लगाउँदा) मौरीले फुलबाट रस चुसे जसरी दुहुनु पर्छ । राजाले प्रजालाई (कर) को भार बढाउँदा कुनै किसानले बहरे गोरुलाई क्रमिक रुपमा भार बढाए जसरी बढाउनुपर्छ ।'

झण्डै दुई हजार वर्षपछि पश्चिमा अर्थशास्त्रीहरुले करको भार बारे यस्तै विचार व्यक्त गरेका छन् । करका आधुनिक सिद्धान्तमा उल्लेख गरिएको खासगरी प्रगतिशील करको भाव बारे प्राचिन भारतीय चिन्तक जानकार थिए भन्ने यसले देखाउँछ ।

कालिदासको रघुवंशममा करका बारेमा रोचक कथन छ । अध्याय १.१८ मा भनिएको छ,'राज्यले प्रजाको वृहत कल्याणका लागि कर संकलन गर्छ । उसले जनताबाट यसरी कर उठाउँछ जसरी सूर्यले पानीबाट बाफ लिएर आफुले लिएको भन्दा कैयौं गुणा बढी वर्षा दिन्छ ।'

कालिदासको यो बिम्बलाई आधुनिक अर्थशास्त्रमा सार्वजनिक वस्तुमा सरकारले गर्ने खर्चबाट व्यक्तिको आम्दानीमा पर्ने गुणक प्रभावका रुपमा व्याख्या गरिएको हुन्छ ।

कौटिल्यका अनुसार सरकार आर्थिक स्रोतहरुमा निर्भर हुन्छ त्यसैले शासकले राज्यकोषमा ध्यान दिनुपर्छ । शासकले सुव्यवस्था कायम गरेको, समग्र कल्याणमा वृद्धि गरेको र सुरक्षाको प्रत्याभुति दिएबापत राजस्व संकलन गर्ने उनको धारणा थियो ।

कौटिल्यको अर्थशास्त्र बाहेक अरु शास्त्रमा पनि करको उल्लेख छ । कतै यसलाई 'बलि' भनिएको छ भने कतै 'भाग' भनिएको छ । पूर्ववैदिककालमा कर अनिवार्य थिएन । नगर राज्य वा संगठित राज्य नै नभएको समुदाय मुलत पशुपालनमा निर्भर रहेको, कृषि कर्म पूर्ण रुपमा विकास भइनसकेको तत्कालिन अवस्थामा समुदायका सदस्यले प्रमुखलाई कर तिर्ने चलन थिएन । उत्तरवैदिककाल र त्यसपछि नगर राज्यको विकास हुँदै गएपछि कर चलनमा आएको हो भन्ने धारणा विद्वानहरुको छ ।

करको आवश्यकता र सीमा बारे कौटिल्य सचेत थिए । करको मामिलामा शासकको हात माथि हुदैन भन्ने उनको तर्क थियो । धेरै कर लगाए सीमावर्ती क्षेत्रका मान्छे देशै छोडेर जान सक्ने उनले बताएका थिए । बगैंचामा काँचो फललाई पाक्न दिएर पाकेको फल मात्र टिप्ने गरिए जस्तै दिगो हुने गरी कर संकलन गर्नुपर्ने अन्यथा जनतामा असन्तुष्टी बढ्ने उनको विचार थियो ।

उनले राजस्वका स्रोतहरु बारे विस्तृत चर्चा गरेका छन् । कृषिदेखि चिडियाघरमा राखिने जनावर, धेरै किनबेच हुने उद्योग उत्पादित वस्तुको लामो सूची उनले बनाएका छन् । कृषि उत्पादन राज्यकोषको सबैभन्दा महत्वपूर्ण स्रोत थियो । उदाहरणका लागि राज्यको स्वामित्वमा भएको जमिन भाडामा लगाउने र त्यसमा हुने उब्जनीको आधा राज्यले लिनुपर्ने उनले बताएका थिए । खेती गर्ने बिऊबिजन नभएका, जोत्नका लागि हलगोरु नभएका, कामदार लाई ज्याला दिन नसक्नेलाई सरकारले ऋण दिएर उब्जनीको तीन चौथाई लिनसक्ने, आफ्नै जमिनमा खेतीपाती गर्नेले उब्जनीको ६ भागको एक भाग सरकारलाई बुझाउनुपर्ने व्यवस्था उनले सुझाएका थिए ।

उनका अनुसार नुन, चिनी, मदिरा तथा जुवातासमा ५ प्रतिशत, रेशमका कपडा, विभिन्न धातुहरु, श्रीखण्डमा १० प्रतिशत र आयातीत वस्तुमा २० प्रतिशत कर उठाउनु पर्थ्यो ।

कौटिल्य राज्यकोषको न्यायोचित प्रयोगमा जोड दिन्थे । उनले सरकारी कर्मचारीलाई दिइने तलब लगायतका खर्चहरुको विस्तृत विवरण तयार पारेका थिए । मन्त्री, सेनाप्रमुख र शिक्षकलाई वार्षिक ४८ हजार पण (चाँदी र तामा मिश्रित मौर्यकालमा प्रचलित धातुको मुद्रा), कोषाध्यक्ष (राजस्व प्रमुख) लाई २४ हजार पण गर्दै सेवकसम्मको तलब तोकेका थिए । यसरी सरकारी खर्चको मिहिन व्यवस्था गरेका उनले समग्रमा राज्यले प्रदान गर्ने तलब तथा ज्याला कुल आम्दानीको २५ प्रतिशतभन्दा बढी हुन नहुने उल्लेख गरेका छन् ।

शुक्रले राज्यकोष बलियो बनाउनु पर्ने बताएका छन् । राज्यकोषले शक्ति र शक्तिले राज्यकोष बढाउन मद्दत गर्ने दाबी उनले गरेका छन् । जुन राजाले ३० वर्षसम्म राज्यलाई पुग्ने गरी कोष निर्माण गरेका छन त्यसलाई उत्तम, १६ वर्षसम्म पुग्ने गरी गरिएको व्यवस्थालाई मध्यम र १२ वर्ष वा सोभन्दा कमलाई पर्याप्त राज्यकोषको व्यवस्था गर्ने राजालाई अधम भनेका छन् । त्यतिबेला र पछिसम्म पनि अधिनस्थ (पराजित) राज्यबाट वर्सेनि ठूलो परिमाणमा शुल्क (नजराना/कोसेली/फिरौती) उठाउने चलन थियो । त्यसैले अरु राज्य जितेर प्राप्त हुने धन अनि आफ्ना प्रजालाई भार नपर्ने गरी करबाट संकलन गरिएको कोषलाई उनले पहिलो कोटीको, व्यापार र उद्यमबाट कर संकलन गर्नेलाई दोस्रो र मन्दिर, दण्डजरीवानाबाट राजस्व संकलन गर्ने तरिकालाई तेस्रो कोटीमा राखेका छन् । उनले राज्यकोष हेर्ने अधिकारी इमान्दार, धनी, रणकौशल, दयावान र मितव्ययी हुनुपर्ने बताएका छन् ।

बजार, सम्पत्ति अधिकार, मूल्य र व्यापार

बढी कर संकलनभन्दा आर्थिक गतिविधिलाई सहज बनाउने र उत्पादन बढाएर यो लक्ष्य प्राप्त गर्न सकिन्छ भन्ने कौटिल्यको धारणा थियो । उनले प्रगतिउन्मुख गतिविधिलाई प्रोत्साहित गर्दा, प्रचुर उत्पादन हुँदा, चोरीडकैती तथा आपतबाट सुरक्षा प्रदान गर्दा राज्यकोषमा वृद्धि हुन्छ भनेका छन् । सम्पत्ति अधिकारको रक्षाबाट जीवन निर्वाहलाई सहज बनाउन सकिने उनको मत थियो ।

व्यक्तिको सम्पत्ति अधिकार उल्लंघन गर्नेलाई कौटिल्यले दण्डजरीवानाको व्यवस्था गरेका थिए । उनको तेस्रो

ग्रन्थमा खासखास करार, अचल सम्पत्ति, निक्षेप तथा ऋण, पैतृक सम्पत्ति, विवाह आदिमा न्यायाधिशहरुले गर्नुपर्ने कार्यसम्पादनको विस्तृत चर्चा गरिएको छ ।

चार किल्ला बन्द नगरमा विभिन्न वस्तुको व्यापारका लागि ठाउँ अलग्याइएको थियो, गोदाम घर, तबेला, व्यापारीक संघलाई पनि अलग्गै स्थानको व्यवस्था गरिएको थियो । बजार निरीक्षक (संस्थाध्यक्ष) ले नाप तौल उचित तरिकाले भए नभएको, कालोबजारी तथा ठगी नियन्त्रणका लागि बजार अनुगमन गर्ने र दण्ड जरीवाना गर्ने गर्थे । मुद्रा टंकन गर्दा धातुको उचित मिश्रण हुनुपर्ने त्यसो नगरे के कति जरीवाना गर्ने भन्ने उनको निर्देशिकामा उल्लेख थियो ।

कौटिल्य खेतीयोग्य जमिनको उत्पादकत्व बारेमा जानकार थिए । बर्खा, सिचाईको सुविधा, जमिनको गुणस्तर, लगाइने बाली, जनघनत्व लगायतका कारणले कृषि उत्पादनमा आउने बढोत्तरी तथा गिरावटको विश्लेषण उनले गरेका थिए । वन्यजन्तु, जंगली मान्छे, डकैत, छिमेकी देशका शासकको व्यवहारले पनि कृषि उत्पादनमा फरक पार्ने विषयमा उनी सचेत थिए । त्यसैले उनले शासकलाई बजार, वस्ती तथा कृषि कर्मका लागि सुरक्षित स्थान र पूर्वाधारहरुको प्रबन्ध गर्न सुझाएका थिए ।

व्यापारीहरुको गठबन्धनले आपूर्ति सीमित गरी एकाधिकारी मूल्य लागु गर्न सक्ने सम्भावना बारे कौटिल्य सचेत थिए । त्यसैले व्यापारीले जुन काम गर्नुपर्ने हो सो नगरेर वा मिलेमतोमा खरिद र बिक्री मूल्य निर्धारण गरे भने तिनलाई हजार पण दण्ड गर्नू भन्ने नियम उनले बनाएका थिए । उनले बजारमा अधिक आपूर्ति भयो भने सरकार (संस्थाध्यक्ष) ले बिक्री रोकेर मूल्य तल झर्न दिनुहुदैन भनेका थिए ।

कौटिल्य न्यायोचित मूल्यका पक्षमा थिए । व्यापार हेर्ने निरीक्षक (संस्थाध्यक्ष) ले उत्पादनको लागत हेरेर वस्तुको मूल्य निर्धारण गर्थे । यो आयात र निर्यात दुवैमा लागु हुन्थ्यो । आन्तरिक रुपमा उत्पादन भएको र आयातीत वस्तुमा परल मूल्यभन्दा क्रमशः ५ प्रतिशत र १० प्रतिशत नाफा लिएर बिक्री गर्न पाइन्थ्यो । यसभन्दा बढी मूल्य लिएको खण्डमा जरीवाना गरिन्थ्यो । न्युन विजकीकरणका बारेमा पनि कौटिल्य सचेत थिए । त्यसैले न्युन बिजकीकरण गरेको फेला परेमा आठ गुणा बढी शुल्क लिनु भन्ने नियम उनले बनाएका थिए ।

कौटिल्य खुला व्यापारका पक्षमा थिए । उनले आपूर्ति बढाउन निश्चित वस्तुहरुको आयातमा भन्सार छुटको व्यवस्था गरेका थिए । नगरभित्र बजार पूर्वाधार विकासका लागि गुरुयोजना नै बनाएका थिए । विदेशी व्यापारीका लागि अलग्गै बजार क्षेत्र तोकेका थिए ।

ऋग्वेदको चौथो मण्डल २४ औं सुक्तमा बजार मूल्य कायम गर्ने माग र आपूर्तिका आधारभुत शक्तिको चर्चा गरि एको छ । खरिदकर्ता र बिक्रेताले कसरी मोलतोल गर्छन भन्ने प्रसंग त्यसमा छ । 'एउटा ग्राहक मदिरा (सोम) र ईन्द्रलाई खुसी पार्ने गरी यज्ञमा चढाउन जौं किन्न खोज्छ । त्यो ग्राहक थोरै मूल्य तिर्न तयार छ जुन मूल्यमा पसलेले बेच्दैन । दस वटा गाई दिँदा पनि पसले मान्दैन । आवश्यकताले बाँधिएको ग्राहक र धूर्त पसले एकअर्कालाई चुसेर छोडछन ।'

कर्जा, जोखिम र ब्याजदर

कर्जा पहुँच बजार सहजीकरणको महत्वपूर्ण अंग हो । मध्यकालसम्म युरोपमा ऋण दिनुलाई ग्राह्य मानिए पनि ब्याज लिनुलाई हत्या जत्तिकै अपराध मानिएको थियो । ईशापूर्व ७०० को पाणिनीको व्याकरणमा ब्याज दर हिसाब

गर्ने विधिको चर्चा भएकोले ऋण दिने र ब्याज लिने चलन थियो भन्ने अनुमान गर्न सकिन्छ । साधारण ब्याज मात्रै नभएर चक्रवृत्ति ब्याज गणना गर्ने विधि पाणिनीले तर्जुमा गरेका थिए भनिन्छ ।

ब्याज दरमा हुने उतारचढावलाई कौटिल्यले बुझेका थिए । ऋणमा हुने जोखिम, अनिश्चितता र ऋण लिनुदिनुपर्ने परिस्थितिले ब्याज दर निर्धारण हुने ब्याख्या उनले गरेका छन् । उदाहरणका लागि धितोसहितको ऋणमा उनले प्रतिमहिना १.२५ प्रतिशत र व्यापारका लागि ५ प्रतिशत ब्याज दर निर्धारण गरेका छन् । वनको बाटो भएर हुने व्यापारका लागि १० प्रतिशत र समुन्द्री मार्गबाट हुने व्यापारलाई उनले १५ प्रतिशत ब्याज दर तोकेका थिए । सैन्य अभियानका लागि उनले सामान्यभन्दा दोब्बर ब्याज लिन सकिने बताएका छन् ।

आपत परेका बेला राज्यले धनी साहु महाजनसँग ऋण लिनसक्ने सिफारिश पनि आचार्यहरुले गरेका छन् । महाभारतको एक प्रसंगमा एउटा राजाले अर्को राजासँग सापटी लिने कार्यलाई पनि राजस्वको स्रोतका रुपमा औंल्याइएको छ ।

धन सम्पत्तिको चाहना

वैदिक साहित्यमा धेरैतिर धनको चरित्र र महत्वका बारेमा चर्चा भएको छ । शुक्रले पशु, खाद्यान्न, लुगाकपडा, पराल लगायतका उपयोगी वस्तु धन हुन भनेर परिभाषा दिएका छन् । उनले मुद्रा र धनको भेद पनि बताएका छन् । सिपी वा गहनाजस्ता विनिमयको साधनका रुपमा प्रयोग गरिने वस्तुलाई मुद्रा भनेका छन् । विनिमयका लागि सुन प्रयोग गरिन्छ भने त्यो मुद्रा हो अन्य प्रयोजनमा लगाईयो भने धन हो भनेर उनले उदाहरण दिएका छन् ।

धन प्राप्तिको विधि भने न्यायोचित हुनु पर्ने तर्क आचार्यहरुले गरेका छन् । महाभारतमा ऋषि परासरले राजा वा प्रजा दुवैले धन प्राप्तिको इमान्दार प्रयास गर्नुपर्ने बताएका छन् । उनले अनैतिक र अधर्मी तरिकाले आर्जन गरिएको धनको आलोचना गरेका छन् । धन प्राप्तिका लागि अधिर नहुन पनि उनले सल्लाह दिएका छन् ।

ऋग्वेदमा भौतिक उन्नति, मूल्य, सौदाबाजी र करका प्रसंगहरु आएका छन् । ऋग्वेदको नवौं मण्डलको ११२ सुक्तमा यस्तो उल्लेख छ : 'हामी सबैको विविध आशा र योजना छन् । धनका लागि हामी विविध बाटाहरु अपनाउँछौं । हामी हाम्रा चाहनाहरु लाई त्यसरी नै पछ्याउँछौ जसरी गाईहरुले एकपछि अर्कालाई पछ्याइरहेका हुन्छन् । एउटा भ्यागुतोले बाढी पर्खिरहेको हुन्छ, तिर बनाउनेले कसैले उसलाई सुनका मुद्रामा भुक्तानी गरोस भन्ने चाहेको हुन्छ, कालिगढले काम खोजिरहेको हुन्छ, पुरोहितले उपासक खोजिरहेको हुन्छ ।'

ऋग्वेदकै दोस्रो मण्डलको २१ औं सुक्तमा श्रेष्ठ धन, चेतनायुक्त सामर्थ्य, निरोग, ऐश्वर्य र मधुर वाणीका लागि इन्द्रलाई आह्वान गरिएको छ । यसैगरी अर्को सुक्तमा रुद्रसँग उपभोग्य वस्तु, ऐश्वर्य, खुसी, शक्ति र आध्यात्मिक सुखको माग गरिएको छ ।

ईशापूर्व २०० को सेरोफेरोमा रचना भएको पञ्चतन्त्रको एउटा कथामा पैसाको महत्व देखाइएको छ । यसमा भनिएको छ, 'राजाले आफ्नो सेवकलाई हप्काउन सक्छ, तर उसले अन्तिममा ज्याला दिन्छ भने सेवकले काम गर्नै पर्छ । थुनबाट दूध आउन छोडेपछि बाच्छोले आमालाई छोड्छ । पैसाले सवैथोक तत्कालै उपलब्ध गराउन सक्छ । त्यसैले बुद्धीमान मान्छेले नगद रोज्नुपर्छ ।'

महाभारतको शान्ति पर्वमा युद्ध जितिसकेपछि राज्य सञ्चालनमा अरुचि देखाएका युधिष्ठिरलाई अर्जुनले अन्य

कुराहरुका अतिरिक्त धनको महत्व दर्शाउँदै राजगद्दीमा बस्न र सन्यासी हुने विचार त्याग्न जोड दिएको वर्णन छ । अर्जुन भन्छन्, 'तालिमे हात्तीले अरु जंगली हात्तीलाई पक्रिन मद्दत गरे झैं धनले धन बढाउन मद्दत गर्छ । धार्मिक कार्य, आनन्द, साहस, क्रोध, सिकाई, सम्मानको भाव सबैथोक धनबाटै सुरु हुन्छ ।'

शान्ति पर्वमै चार पुरुषार्थ (धर्म, अर्थ, काम र मोक्ष) मध्ये प्रधान कुन हो भन्ने चर्चा छ । विदुरले धर्मलाई जोड दिएका छन् अर्जुन, नकुल र सहदेवले अर्थलाई जोड दिएका छन, भिमले कामलाई र युधिष्ठिरले मोक्षलाई जोड दिएका छन् ।

वैदिक परम्पराका धेरै आचार्यहरुले चार पुरुषार्थमध्ये धर्मको बाटो समाएपछि बाँकी तीन स्वतः प्राप्त हुने बताएका छन् । शुक्रले भनेका छन्, 'मान्छे धनको दास हो, धन मान्छेको दास होइन त्यसैले मान्छेले धनलाई पछ्याउनुपर्छ । धन नभएको गरिब पुरुषले जतिसुकै पुण्य गरेको भए पनि उसका श्रीमती र छोराछोरीले छोडेर जान्छन ।'

भारतीय दर्शन परम्परामा प्रचलितमध्येको एक नास्तिक दर्शन चार्वाकको हो । यसलाई लोकायत दर्शन पनि भन्छन् । लोकले सुन्दा मिठो (चारु) सुनिने कुरा (वाक) गर्ने भएकाले यसलाई चार्वाक भनिएको हो यो कुनै दर्शन होइन भन्ने हरु पनि छन् । चार्वाकको हो भनेर चिनिएको एउटा उक्ति निकै प्रचलित छ,'जबसम्म बाच्छौ सुखले बाँच । ऋण काढेरै भए पनि घिऊ पिउनु । खरानी भएर जाने यो चोला फर्किएर आउँदैन ।'

आधारभुत आवश्यकता र उपभोग

पञ्चतन्त्रकै अर्को कथामा विष्णु शर्माले मान्छेको आधारभुत आवश्यकता पूर्ति नभएसम्म उसले अरु उच्च आकांक्षा नराख्ने बताएका छन् । त्यसमा भनिएको छ , 'मान्छेको पेट भरिएको छैन उसले सुमधुर संगितको चाहना गर्दैन, लज्जा वा विवेकको कुरा गर्दैन, आफ्नै शरिरको ख्याल गर्दैन, न उसले कुनै विद्वानको नाम सम्झिन्छ, पुण्य वा सामाजिक मर्यादाको पर्वाह गर्छ, भगवानको जस्तो ज्ञान वा युवा वयको सौन्दर्य कुनै चिजको मतलब हुदैन ।'

प्राचीन भारतीय ग्रन्थहरुमा गरिबीलाई जिउँदै मर्नु बराबर ठानिएको छ र सांसारिक धनको चाहनालाई नैतिक ठहऱ्याइएको छ । यजुर्वेदको ४० औं अध्यायमा गृहस्थ र आध्यात्मिक जीवनको भेदको वर्णन गरिएको छ । जीवात्मा र ब्रम्हको एकत्वको चर्चा गर्दा मान्छेले सय वर्ष बाँच्न असल गृहस्थी कार्य गर्नुपर्ने बताइएको छ । यसमा सम्पत्ति अधिकारको कुरा गरिएको छ । संसारमा भएका जति सबै चिज ईश्वरको अधिनमा रहेकोले अधिक लोभ गर्न नहुने, अनुशासित जीवनयापन गर्नुपर्ने र गरिबीमा बाँच्न हुदैन भनिएको छ । उपनिषद कालपछि विकास भएको भक्ति मार्गमा पनि व्यक्तिको दैनिक घरायसी काम प्रतिको लगाव ईश्वर भक्तिभन्दा कम होइन भन्ने मानिएको छ ।

वैदिक साहित्यमा आधुनिककालमा जस्तो उत्पादन, वितरण, विनिमय र उपभोग गरी अर्थशास्त्रलाई विभाजन गरिएको छैन तापनि यी अवधारणाहरु बारे उनीहरु जानकार नै थिएनन् भन्ने होइन । शुक्रले जीवित मान्छेको रक्षाका लागि धनको उपयोग गर्ने कार्यलाई उपभोग भनेका छन् । 'अन्न, लत्ताकपडा, आवास, बगैंचा, हात्ती, रथ, शिक्षा, राज्य र अझै बढी धन प्राप्तिका लागि धन खर्च गर्ने कार्यलाई उपभोग भनिन्छ,' शुक्रनीतिमा भनिएको छ । उनले शासकलाई धन खर्च गर्दा मितव्ययी हुनुपर्ने सुझाव दिएका छन् । श्रीमती र छोराछोरीका लागि मात्र धन सञ्चय गर्ने कार्यले नर्क पुऱ्याउने, मान्छेलाई खुसी नदिने उनले बताएका छन् ।

आर्थिक दुर्घटना र दान

प्राचीन भारतीय ग्रन्थहरुमा आर्थिक गतिविधि सधैं सामान्य हुन नसक्ने मान्छेहरु गरिबी र विपन्नताको खाडलमा पर्न सक्ने सम्भावनालाई पनि उत्तिकै ध्यान दिइएको छ। ऋग्वेददेखिका सबैजसो ग्रन्थहरुमा दानको महिमा गाइएको छ। उदाहरणका लागि ऋग्वेदको दसौं मण्डल, सुक्त ११७ मा भोकमरीलाई ईश्वरले मृत्युका रुपमा व्यवस्था गरेका होइनन् भनिएको छ। विभिन्न रुपमा आउने कालले पर्याप्त खान पाउने धनी मान्छेसँग गरिबलाई जस्तै समान व्यवहार गर्छ। रथको पांग्राजस्तै धनी र गरिबका बीचमा काल समान तवरले गुडेर आउने बताइएको उक्त सुक्तमा धनीले गरिबलाई दान दिनुपर्ने उल्लेख छ। तिनै गरिब भविष्यमा धनीका मित्र हुन्छन भनिएको छ।

भावगत गितामा दानको थप चर्चा गरिएको छ। दानको असल र खराब रुपको भेद छुट्याइएको छ। कुनै अपेक्षा नराखी गरिने दानलाई सात्विक भनिएको छ, अहंककारप्रेतिर दानलाई रजस र कुत्सित मनसाय प्रेरित दानलाई तमस भनिएको छ। यी ग्रन्थहरुले दानको महत्वलाई दर्शाएर मान्छेहरुलाई अभिप्रेरित गरे पनि कानुनबाट अनिवार्य गरिनुपर्छ भनेर वकालत गरेका थिएनन्।

श्रम विभाजन र वितरण न्याय

श्रम विभाजन र विशिष्टिकरणलाई ऋग्वेदको अन्तिम खण्डमा पहिचान गरिएको मानिन्छ। जसलाई आज जातीय व्यवस्थाको रुपमा बुझिन्छ त्यतिबेला वर्ण व्यवस्थाको रुपमा उदाएको थियो। भागवद गीतामा वर्ण भनेको के हो भन्ने व्याख्या गरिएको छ। 'मैले मानव समाजलाई गुण र कर्मका आधारमा ४ वर्णमा विभाजन गरेको छु। मानवीय श्रमको विभाजन उनीहरुमा अन्तर्निहित प्रकृतिका आधारमा गरिएको हो,' कृष्णले अर्जुनलाई भनेका छन्।

यसबाट ब्राम्हण, क्षत्रीय, वैश्य र शुद्र भनेर गरिएको विभाजनमा मान्छेको ज्ञानको खोजी गर्ने, योद्धा, व्यापार-व्यवसाय गर्ने र कालिगढी वा किसानी गर्ने स्वभावसँग जोडिएको देखिन्छ, जन्मसँग होइन। यसैगरी महाभारतको शान्तिपर्वमा ऋषि भारद्वाजले भृगुलाई भनेका छन, 'सबै वर्णका मान्छे एकआपसमा मिसिएका हुन्छन र लालच, क्रोध, भय, लोभ, शोक, चिन्ता, भोक, कठिन श्रमको बन्धनमा बाँधिएका हुन सक्छन। यीनीहरुलाई एक अर्काबाट सजिलै अलग्याउन सकिदैन। सृष्टिकर्ताले समान रुपमा सिर्जना गरेका मान्छे उनीहरुका कर्मका कारण विभिन्न वर्गमा विभाजित भएका हुन्छन्।'

महाभारतकै अनुशासन पर्वमा जन्म, दिक्षा, वंश, किताबी ज्ञानले मान्छेको गुणलाई निर्धारण नगर्ने बताइएको छ। उसको गतिविधि, गुण र सदाचारले उसको गुणवत्ता निर्धारण गर्ने कुनै पनि वर्ण अर्कोभन्दा श्रेष्ठ हुदैन। त्यसैगरी शुद्धता र अशुद्धता वर्णमा नभई व्यक्तिमा निहित हुने उल्लेख छ।

सीप, क्षमता र पेशागत विभाजन बाहेक वर्ण व्यवस्थाको आर्थिक पक्ष पनि छ। प्राचीन भारतमा ज्ञान, हतियार, भौतिक सम्पत्ति र भूमिलाई शक्तिको स्रोत मानिएको छ। यी कुनै पनि स्रोतमाथि कसैको एकाधिकारी नहोस भन्ने उद्देश्यले ऋषिमुनीहरुले यस्तो व्यवस्था गरेका हुन भन्ने दाबी गर्ने विद्वानहरु पनि छन्। ब्राम्हणले ज्ञान हासिल गर्न सक्छ तर उसले भिक्षा र दक्षिणाबाट गुजारा चलाउनुपर्छ। क्षत्रियले हतियारबाट शासन गर्न सक्छ तर उसले नीतिगत निर्णय गर्दा ब्राम्हणको सल्लाह लिनुपर्छ। वैश्यले व्यापारबाट धन कमाउन सक्छ तर समाजबाट प्रसंशा प्राप्त गर्न दान गर्नुपर्छ। शुद्रले खेती गरेर वा वस्तु तथा सेवा उत्पादन गरेर अरुलाई उपलब्ध गराउनुपर्छ भन्ने

व्यवस्था गरिएको हो भन्ने मान्यता ती विद्वानहरुको छ ।

तर मनुस्मृति र अरु धर्मशास्त्रहरुले वर्ण व्यवस्थालाई जाती व्यवस्थामा परिणत गरेको मान्ने खोजकर्ताहरु धेरै छन् । उनीहरुका अनुसार भारतीय उपमहाद्विपको समाज वर्ण व्यवस्थाबाट जाती व्यवस्थामा एकाएक गएको होइन् । वर्ण व्यवस्थामा जोडिएको अर्को अवधारणा 'आश्रम' को हो । बच्चा जन्मिएर एउटा उमेरमा पुगेपछि गुरुकुलमा गई १२ वर्षसम्म ब्रम्हचर्य आश्रममा बस्ने र उसको दिक्षान्त (उपनयन) पछि उसको वर्ण अनुसारको पेशा रोज्ने व्यवस्था तत्कालिन समाजमा थियो । यो व्यवस्थालाई मनुस्मृतिले विकृत बनाएको हो भनिन्छ । मनुस्मृतिमा बालकको परिवारले नै सानै उमेरमा उसको पिताको वर्ण अनुसार उपनयन गरिदिने थिति बसालिदियो । यसले वर्ण व्यवस्थाको गतिशील र बहुआयामीक चरित्रलाई बदलिदियो र संकुचित बनाइदियो ।

कौटिल्यले प्रत्येक सरकारी तथा गैर सरकारी सेवाका लागि ज्याला तोकिदिएका थिए । कामदार र उसको परिवार का लागि खानाको व्यवस्था रोजगारदाताले गर्नुपर्थ्यो । कृषि श्रमिकको ज्याला नगदमा भुक्तानी गर्ने विषयमा कुरा नमिले उत्पादनको १० प्रतिशत जिन्सीका रुपमा उपलब्ध गराउनुपर्ने नियम उनले बनाएका थिए । अदक्ष श्रमिकको न्युनतम ज्याला तोकेजस्तै उनले चिकित्सक, कथावाचक, कलाकार जस्ता दक्ष कामदारलाई अन्यत्र उत्तिकै सीप भएका कामदारले पाउने जत्तिकै पारिश्रमिक दिनुपर्ने बताएका थिए ।

उनलाई श्रमको उत्पादकत्व र ज्यालाबीचको सम्बन्ध बारे पनि राम्रो जानकारी थियो । ऊनी, अरु कपडा र हतियार बनाउने काममा श्रमिकले उत्पादन गर्ने परिमाण, लिएको समय र कामको गुणस्तर हेरी ज्याला दिनु भनेका थिए । राम्रो काम गर्ने श्रमिकलाई कपाल धुने वस्तु (स्याम्पु), अत्तर वा अरु उपहार (बोनसका रुपमा) दिएर प्रोत्साहित गर्नुपर्ने उनको राय थियो ।

कामदारको अधिकार र कार्यस्थलमा सुरक्षाका बारेमा पनि कौटिल्य सचेत थिए । कामदार बिरामी भयो, दुर्घटना वा अन्य विपत्तिमा पऱ्यो भने उसले कामबाट छुटकारा पाउनुपर्छ र अर्को कामदारको व्यवस्था गर्नुपर्छ भन्ने नियम उनले बनाएका थिए । उनका अनुसार कामदारले तोकिएको काम अर्कोबाट गरायो वा तोकिएको समयभन्दा छिटो गऱ्यो भने त्यसलाई काम पूरा भएको मानेर पूरा ज्याला दिनुपर्थ्यो । संघमार्फत कामदार भर्ती गरिएको भए रोजगारदातालाई खबर नगरी कामबाट निकाल्न पाइदैनथ्यो, त्यसो गरी जरीवाना तिर्नुपर्थ्यो ।

सामान्यतया बधुँवा मजदूर (दास) राख्न पाइदैनथ्यो । ऋण तिर्न नसकेका, युद्धमा हारेका, अपराध प्रमाणित भएका, दण्ड जरीवाना तिर्न नसकेकालाई दासदासीका रुपमा राख्ने चलन थियो । तर तिनीहरुले पनि ऋण, सजाय वा जरीवाना भुक्तानी गरेपछि मुक्त हुनुपर्छ भन्ने मान्यता कौटिल्यको थियो र उनले त्यसै अनुरुप नियम बनाएका थिए । बधुँवा मजदुरको न्युनतम ज्याला अन्य कामदार सरह हुन्थ्यो । आठ वर्ष मुनिकालाई बधुँवा मजदुरका रुपमा काममा लगाउन पाइदैन थियो । महिलालाई पनि बधुँवा कामदारका रुपमा काममा लगाउन वा दिसापिसाब सोहोर्ने वा अरु कुनै कडा सजाय दिने कार्य दण्डनीय थियो । बधुँवा मजदुरले सम्पत्ति राख्न पाउँथ्यो र हकवालालाई उक्त सम्पत्ति दिन पाउँथ्यो ।

राज्यको आर्थिक नीति

शुक्रले राजाको प्रमुख दुई कर्तव्यको चर्चा गरेका छन् । प्रजाको रक्षा गर्ने र असामाजिक तत्वलाई निवारण गर्नु

राजधर्म हो भनेका छन् । अरु आचार्यहरु र आधुनिक अर्थराजनीतिमा दाबी गरिने कल्याणकारी राज्यले गर्नुपर्ने कार्यलाई उनले सहायक कर्तव्यका रुपमा प्रस्तुत गरेका छन् । कृषि, व्यापार, गाईपालन, सापटी तथा हस्तकलाको प्रवर्द्धनलाई शुक्रले आवश्यक कार्य भनेका छन् ।

महाभारतको सभा पर्व अध्याय ५ को एक वर्णन अनुसार युधिष्ठिरको राज्याभिषेकमा नारद आएका हुन्छन् । उनले राजाको कर्तव्यका बारेमा नारदलाई केही जिज्ञासा राख्छन् । उनले सोधेका धेरै प्रश्नमध्ये केही आर्थिक विषयका छन् ।

नारदले युधिष्ठिरलाई आम्दानीको एक चौथाई देखि एक तिहाईसम्म मात्र खर्च गर्नुपर्छ भन्छन र आपतकालिन अवस्थामा मात्र आम्दानीको आधासम्म खर्च गर्न सचेत गराउँछन् । लेखापालले प्रत्येक दिन मध्यान्हअघि राज्यको आम्दानी र खर्चको अवस्था बारे राजालाई जानकारी गराउनुपर्ने व्यवस्था मिलाउन सुझाव दिन्छन् । कामदारको ज्याला ४ महिनाभन्दा ढिला चुक्ता गर्न नहुने, सिपाहीको तलब पनि वक्यौता राख्न नहुने बताउँछन् । राजाले कालिगढका सिर्जनाहरुको परख गर्न जान्नुपर्ने बताएका छन् । उनले कृषि, व्यापार, पशुपालन र ब्याज लिएर कर्जा दिने चार किसिमका आर्थिक गतिविधिको चर्चा गरेका छन् । यी सबै कार्यले प्रजाको आर्थिक कल्याणमा वृद्धि हुने बताएका छन् । यी कामहरु मान्छेले इमान्दारीका साथ गरिरहेका छन भन्ने सुनिश्चित राजाले गर्नुपर्ने नारदको भनाई हुन्छ ।

बाली लगाउन किसानलाई राजाले एक चौथाईभन्दा बढी ब्याज नलिने गरी ऋण दिनुपर्ने बताएका छन् । प्रशासकहरु प्रजाबाट संकलन गरिएको करबाट पालिएका हुनाले टाढाटाढा बाट आउने व्यापारीलाई उचित व्यवहार गर्नुपर्ने र उनीहरुबाट उचित दरमा कर उठाउनुपर्ने बताउँछन ।

नारदले सार्वजनिक वस्तु बारे पनि राजासँग चासो व्यक्त गर्छन । पानीको संकट व्यवस्थापन गर्न ठाउँठाउँमा पानी टंकी, पोखरी बनाइएको छ कि छैन भनेर राजासँग सोध्छन । 'डकैतहरुबाट प्रजालाई सुरक्षाको व्यवस्था मिलाइएको छ कि छैन ? कृषि, नगर विकास, मन्दिर, गढी, व्यापार हेर्ने, न्याय प्रशासन लगायतका सरकारी कर्मचारी बिचमा उचित समन्वय छ कि छैन ? दृष्टिविहिन, सुस्तश्रवण लगायत मानसिक तथा शारिरीक रुपमा अपांग प्रजा, असहाय, जोगी, घरबारविहिनलाई पिताले जसरी पालनपोषण गरेका छन कि छैनन ?' प्रश्न गर्छन ।

नारदले वाह्य आक्रमणबाट सुरक्षालाई पनि महत्वपूर्ण सार्वजनिक वस्तु मानेका छन् । युद्ध खर्चिलो हुने भएकाले यसलाई उनले अन्तिम प्राथमिकतामा राख्नुपर्ने बताएका छन् । युद्धको सट्टा सुलहको प्रयास गर्नुपर्ने, शत्रु पक्षका अधिकारीलाई गुप्त रुपमा महँगा उपहार दिएर विग्रह ल्याउनुपर्ने तथा अरु किसिमले दबाब दिने रणनीति अपनाउनु पर्ने सुझाव उनले राजालाई दिएका छन् ।

अन्त्यमा

प्राचीन भारतीय संस्कृत ग्रन्थमा लौकिक व्यवहार गरिएका चर्चाहरुका यी केही उदाहरण हुन् । यी चर्चाहरुमा एकरुपता, निरन्तरता र विस्तृत व्याख्याहरु नभेटिन सक्छ तर यीनले वृहत आर्थिक चासोलाई समेटेका छन् । भौतिक कल्याणको महत्व, दैनिक व्यवहार र परलौकिक उद्देश्य प्राप्तिबीचको तादात्म्य, सौदाबाजी, स्वेच्छिक दान, श्रम विभाजन, बजार व्यवस्था, वितरण न्याय, कर संकलन, शासकको कर्तव्य, सार्वजनिक नीतिका बारेमा चर्चा गरिएको छ ।

बजार अर्थतन्त्रमा वस्तु तथा सेवाको उत्पादन सरकारले गर्दैन, माग आपूर्तिको अन्तर्क्रियाबाट मूल्य निर्धारण हुन्छ। वैदिक साहित्यमा भेटिने आर्थिक सोच र आधुनिक बजार अर्थशास्त्र समानार्थी होइनन्। यसो हुनु स्वाभाविकै हो। कम्तिमा ३ हजार वर्ष र त्यसअघिको समाजले जे सोच्थ्यो, जस्तो व्यवहार गर्थ्यो ठिक त्यस्तै सोच र व्यवहार अहिले को समाजको नहुन सक्छ। यसो भन्दैमा अघिको समाज, त्यो समाजका सदस्य, तीनीहरुको सोच र व्यवहारसँग हाम्रो कुनै सम्बन्ध छैन भन्ने होइन्। उनीहरुको सोच र भोगाई हाम्रा लागि सिकाई हुन सक्छ। वैदिक कालको आर्थिक सोच बजार अर्थशास्त्रसँग मिल्दाजुल्दा छन्। तत्कालिन पश्चिमा संसारमा नगरिएको र हामीले अहिले पनि अवलम्बन गर्न संकोच मान्ने खुला आर्थिक व्यवहारका कुरा पनि त्यति बेलाका आचार्यहरुले गरेको बुझिन्छ। हाम्रो सार्वजनिक नीति निर्माणमा ती आचार्यहरुका उपायको अध्ययन अझै पनि सान्दर्भिक देखिन्छ।

बजार सञ्चालन, मूल्य निर्धारण, एकाधिकार, बजार सहभागीको नैतिक विचलन सम्बन्धी कौटिल्यको धारणा अग्रगामी छ। उनले समस्याको पहिचान गरेका छन् र समाधान पनि दिएका छन्। खुला अन्तर्राष्ट्रिय व्यापारका पक्षपाती कौटिल्यले अहिलेको मुलधारको अर्थशास्त्रमा अध्ययन गरिने कुनै आर्थिक सिद्धान्तको प्रतिपादन गरेका हो इनन्। तर उनले ती सिद्धान्तमा भनिएका धेरै कुरा उहिल्यै चर्चामा ल्याइसकेका थिए। वस्तुको बजार मूल्यमा उतार चढावलाई उक्त वस्तु प्राप्तिको चाहना र उपलब्धताले निर्धारण गर्छ भन्ने शुक्रनीति पनि अग्रणी आर्थिक विश्लेषण संग्रह हो। प्राचिन ग्रन्थहरुमा प्रयोग गरिएका बिम्ब, राजालाई दिइएको आर्थिक सल्लाह र व्यवहारमा उतारिएका नीतिनियमले तत्कालिन समाजको अर्थ राजनीतिलाई सहज बनाएको थियो। ती संस्थागत र नीतिगत व्यवस्थालाई तत्कालिन समाजको सापेक्षमा बुझ्नुपर्छ।

सन्दर्भग्रन्थ:

१.मनुस्मृति

२.शुक्रनीति

३.याज्ञवल्कस्मृति

४.वृहस्पतय अर्थशास्त्र

५.अर्थशास्त्र-चाणक्य

६.Paul,R.R.(1992) History of Economic Thought. New Delhi: Kalyani Publishers.

७.Hajela,T.N. (1967).History of Economic Thought. Agra: Shiva Lal Agrawal and Company.

८.Kumar,S. (2012). History of Economic Theory. Madras: Department of Humanities and Social Sciences IIT, https://www.youtube.com/watch?v=wTJlCXnz2_o

९.Deodhar, S. Y. (2018). Indian Antecedents to Modern Economic Thought. Ahemdabad: Indian Institute of Management.

१०. Sharma, B. L. (1987). Economic Ideas in India Before Kautilya. New Delhi: Ramananda Vidya Bhawan.

११. Vedic Scriptures: http://www.vedicgranth.org/

१२. Kande, P.V. (1966). History of Sanskrit Kavyashastra. New Delhi. Motilal Banarasidass,

१३. Sanskrit Books: http://www.sanskritebooks.org/ebooks-download/

१४. Pal, S. (NA)."Economy of Vedic People". Economic History of India. https://epgp.inflibnet.ac.in/Home/ViewSubject?catid=829